॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

॥ श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमो विजयते ॥

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण-

चतुःषष्टिकलाप्रवीणसर्वतन्त्रस्वतन्त्र-

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थयतिवरेण्यविरचितः

श्रीमन्मध्वसिद्धान्तसारोद्धारः

प्रधानसम्पादकः

राष्ट्रपति-राष्ट्रप्रशस्तिपुरस्कृतः

पण्डितराजः, सच्छास्त्ररत्नाकरः इत्यादिबिरुदविभूषितः

प्रो. श्री एम्. एस्. रङ्गनाथाचार्यः

सहसम्पादकः

पण्डितभूषणं शास्त्ररत्नाकरः इत्यादिबिरुदविभूषितः

प्रो. श्री एस्. वि. भीमभट्टः

प्रकाशनस्थानम्

श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृतविद्यापीठम्

श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौम-

परमपवित्रमूलबृन्दावनमहासन्निधानम्

मन्त्रालयः

कर्नूल जिल्ला—आन्ध्रप्रदेशः

1992

|| श्रीः ||

|| श्रीमन्मूलरामो विजयते ||

|| श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमो विजयते ||

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण-

चतुःषष्टिकलाप्रवीणसर्वतन्त्रस्वतन्त्र-

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थयतिवरेण्यविरचितः

श्रीमन्मध्वसिद्धान्तसारोद्धारः

प्रधानसम्पादकः

राष्ट्रपति-राष्ट्रप्रशस्तिपुरस्कृतः

पण्डितराजः, सच्छास्त्ररत्नाकरः इत्यादिबिरुदविभूषितः

प्रो. श्री एम्. एस्. रङ्गनाथाचार्यः

सहसम्पादकः

पण्डितभूषणं शास्त्ररत्नाकरः इत्यादिबिरुदविभूषितः

प्रो. श्री एस्. वि. भीमभट्टः

प्रकाशनस्थानम्

श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृतविद्यापीठम्

श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौम-

परमपवित्रमूलबृन्दावनमहासन्निधानम्

मन्त्रालयः

कर्नूल् जिल्ला—आन्ध्रप्रदेशः

1992

SREE

SRIMANMOOLARAMO VIJAYATE

SRIMANMADHVASIDDHANTASARODDHARA

BY

SRI VIJAYEENDRATEERTHA GURUSARVABHOUMA

Chief Editor

Panditaraja, Sacchastra Ratnakara Etc.

Prof. MAGADI RANGANATHACHAR

Co-Editor

Panditabhooshanam, Sacchastra Ratnakara Etc.

Prof. S. V. BHIMABHATT

Published by

SRI GURUSARVABHOUMA
SAMSKRITA VIDYAPEETHA

Sri Raghavendraswamy Mutt
MANTRALAYAM POST
Kurnool Dist. (A.P.)

मेरुकृति श्रीव्यासत्रयग्रन्थरत्नप्रणेतारः

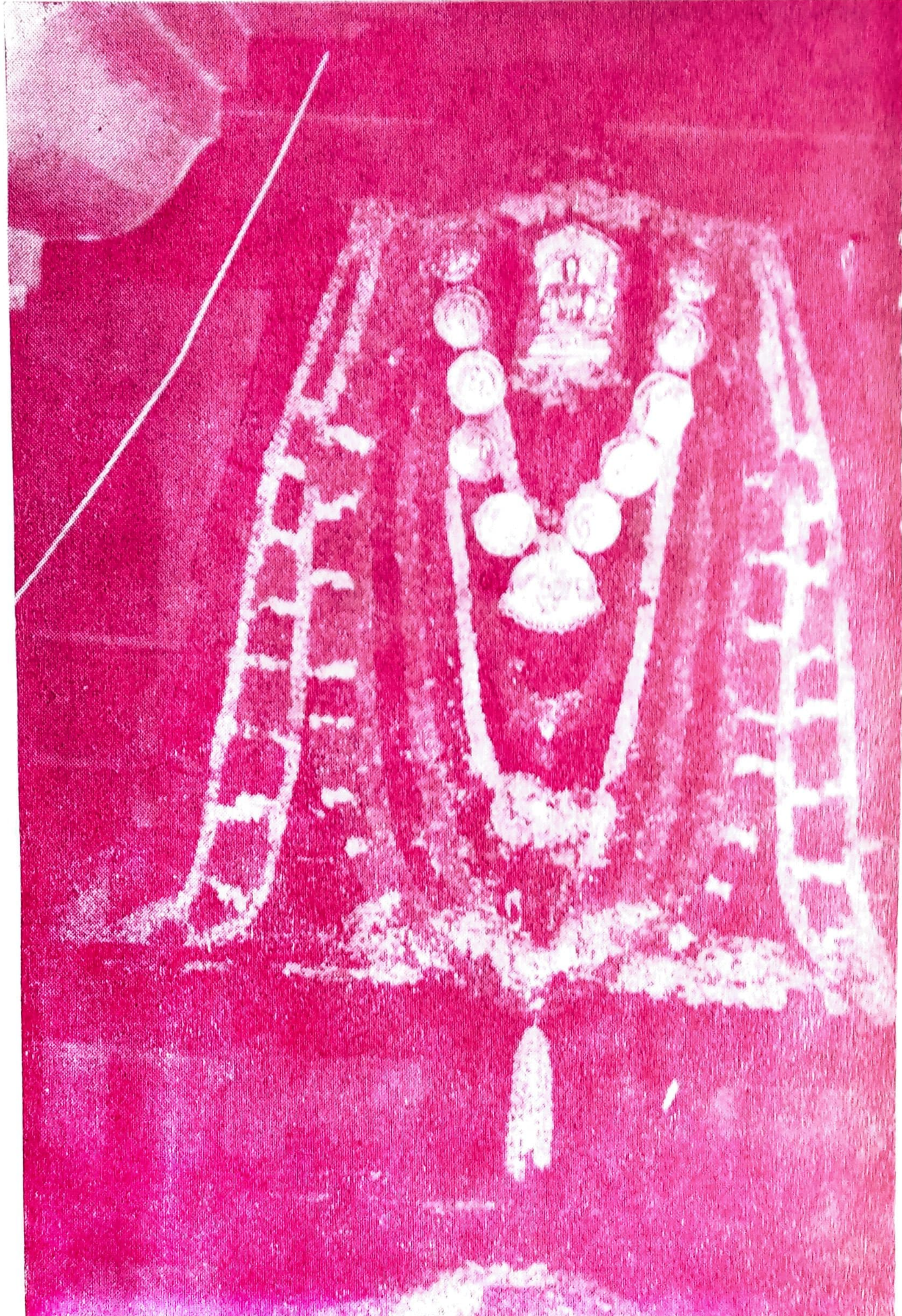
श्रीमद्व्यासराजगुरुसार्वभौमाः

[illegible]ल्पोऽयं प्रत्यर्थिगजकेसरी । व्यासतीर्थगुरुर्भूयादस्मदिष्टार्थसिद्धये ॥

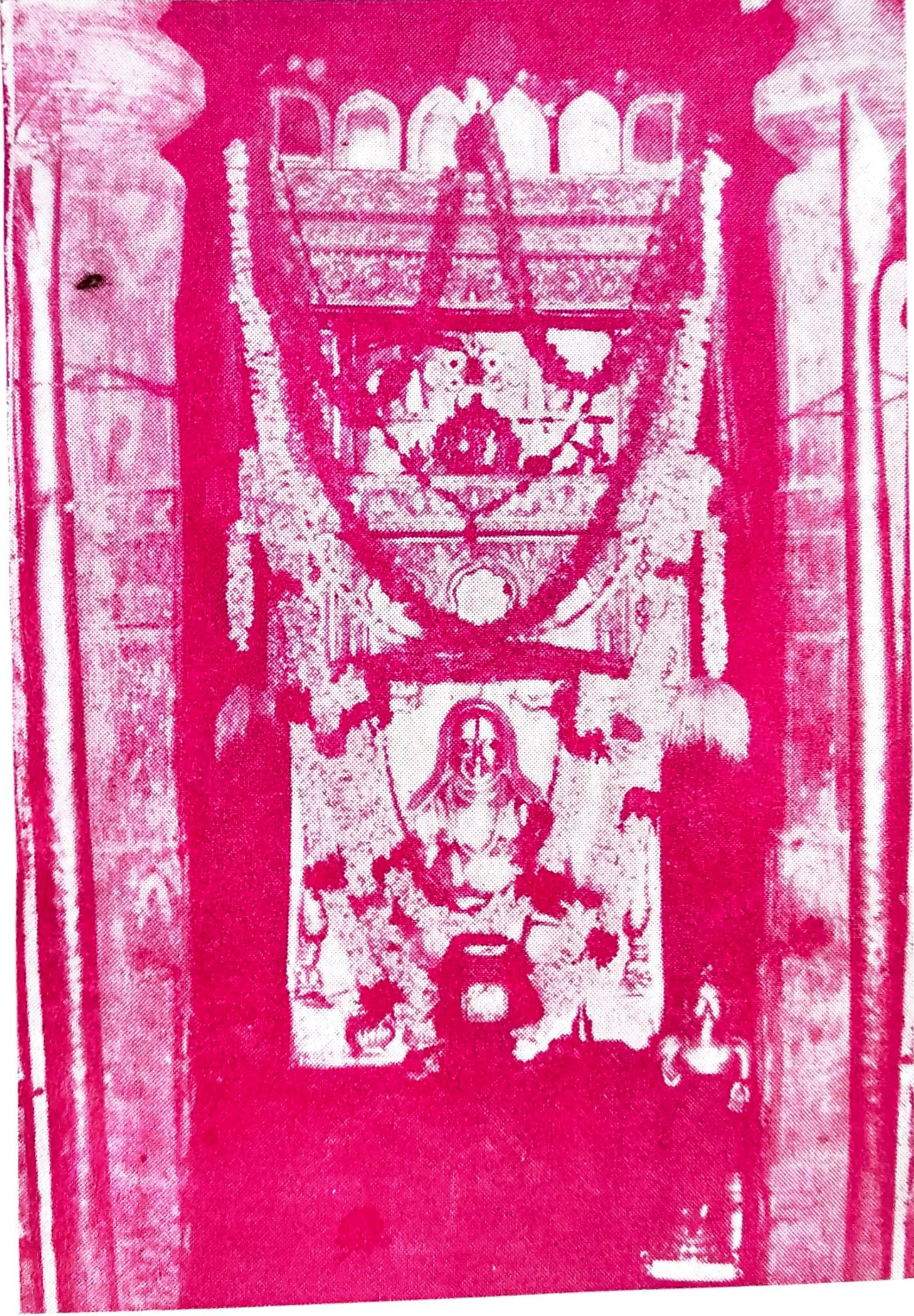
चतुरधिकशतस्वतन्त्रप्रौढशास्त्रग्रन्थरत्नप्रणेतारः सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमाः

सर्वजगन्मान्यागम्यमाहात्म्यसम्पन्नाः

श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमाः

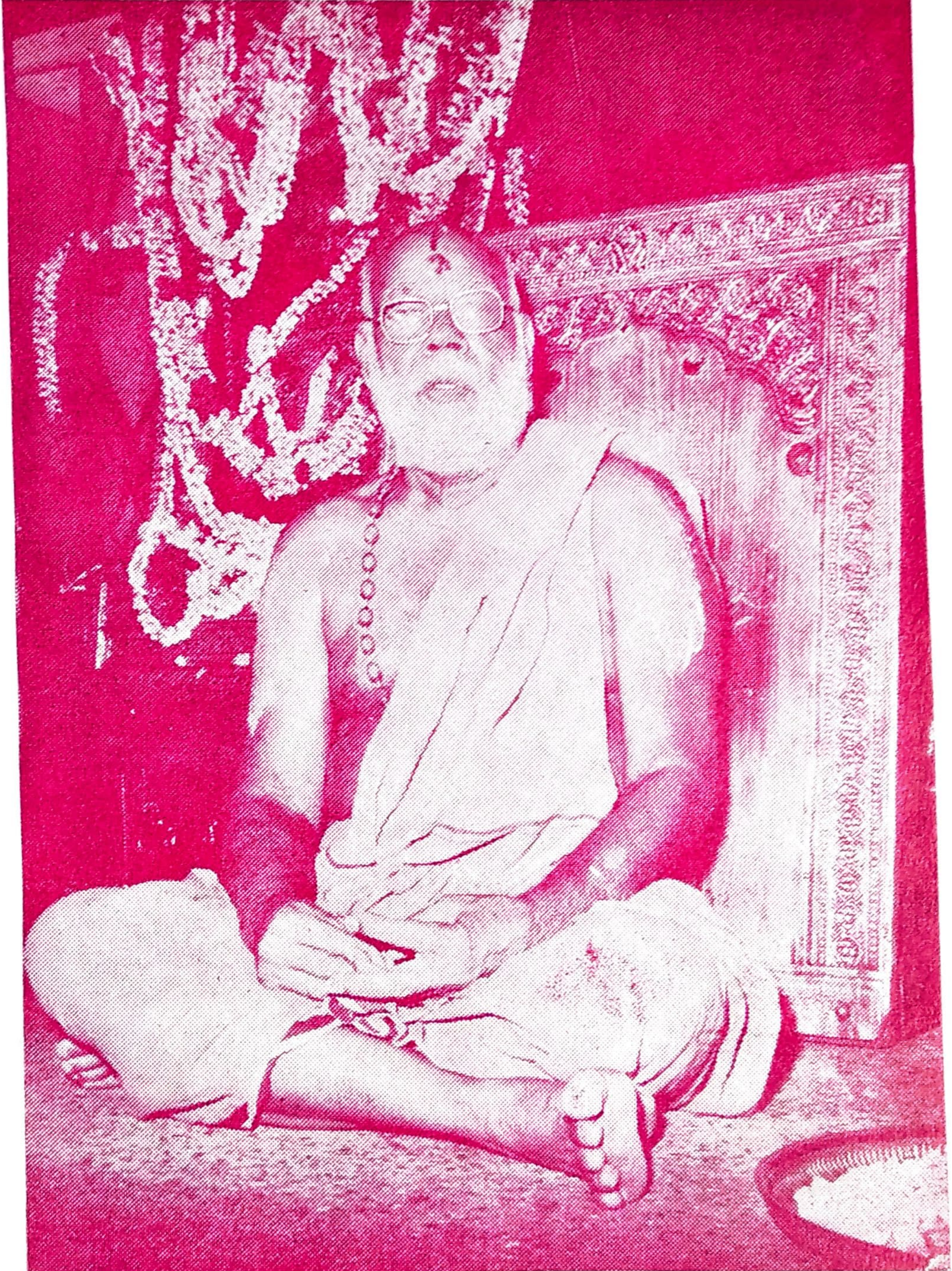

पूज्याय राघवेन्द्राय सत्यधर्मरताय च। भजतां कल्पवृक्षाय नमतां कामधेनवे ॥

दुर्वादिध्वान्तरवये वैष्णवेन्दीवरेन्दवे। श्रीराघवेन्द्रगुरवे नमोऽत्यन्तदयालवे ॥

श्रीमद्धंसनामकपरमात्मसमारब्धपरम्परागतश्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानाधीश्वराः

श्री श्री सुजयीन्द्रतीर्थगुरुवरेण्याः

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

श्रीमद्धंसनामकपरमात्मसमारब्धपरम्परागतश्रीमदानन्दतीर्थ-
भगवत्पादाचार्यमूलमहासंस्थानाधीश्वराणां,
श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौमवेदान्तसाम्राज्यदिग्विजयसिंहासनाधीश्वराणां,
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्येत्याद्यमन्दबिरुदवृन्दविभूषितानां,
श्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थश्रीपादकरकमलसञ्जात-
श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थश्रीपादवरकुमारकाणां,
श्री १००८ श्रीमत्सुशमीन्द्रतीर्थश्रीपादानां

अनुग्रहवचनम्

श्रीमन्मध्वसिद्धान्तप्रतिपादितप्रमेयरत्नपुञ्जप्रविष्टप्रमेयविशेषप्रतिपादकग्रन्थसमुदायमध्ये, पदवाक्यप्रमाणपारावारपारङ्गतैश्चतुरधिकशतग्रन्थरत्ननिर्मापकैश्चतुःषष्टिकलाप्रवीणैरमानुषात्याश्चर्यजनकचरितविशेषविख्यातैः श्रीमद्विजयीन्द्रगुरुसार्वभौमैर्भावाभावात्मकस्य विश्वस्य पारमार्थिकसत्यत्वप्रतिपादकं श्रुत्यादिप्रमाणोदाहरणरमणीयं श्रीमन्मध्वसिद्धान्तसारोद्धाराख्यग्रन्थरत्नं व्यरचि । सर्वोत्तमश्रीमन्नारायणस्वरूपलक्षणात्मकसत्यजगज्जन्मादिनिमित्तकारणत्वज्ञानोपपादकप्रमेयविशेषप्रतिपादकस्यास्य ग्रंथस्य मुद्रणमावश्यकमिति समालोच्यास्माभिराज्ञप्ताः पण्डितप्रकाण्डाः मागडि श्री रङ्गनाथाचार्याः, पण्डितवलजाः श्री यस्. वि. भीमभट्टाश्च मुद्रणोपयुक्तकार्यजातं सर्वाङ्गसुन्दरमकार्षुः । अतस्तेभ्यो विद्वद्वरेण्येभ्योऽस्मदुपास्यश्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौमान्तर्गत श्रीभारतीरमणमुख्यप्राणान्तर्गतश्रीमन्मूलरामचन्द्रः भूयांसि श्रेयांसि इतोऽप्यधिकं ज्ञानभक्तिवैराग्यादिकं च प्रदद्यादित्याशास्महे ॥

मन्त्रसिद्धिप्रदश्रीमन्त्रालयक्षेत्रम्
28–6–1992

इत्यनेकनारायणस्मरणानि
श्रीसुशमीन्द्रतीर्थाः

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्मूलगोपालकृष्णाभिन्नः श्रीमन्मूलरामो विजयते ।

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमो विजयते ।

श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौमो विजयते ।

भक्तानां मानसाम्भोजभानवे कामधेनवे ।

नमतां कल्पतरवे जयीन्द्रगुरवे नमः ॥

भूमिका

भारतभूभागसुप्रसिद्धदर्शनाचार्यवृन्दविरचितप्रौढशास्त्रार्थग्रन्थसारसर्वस्वप्रतिपादकग्रन्थरत्ननिर्मापकेषु मध्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यपरम्परागतसर्वजगन्मान्य श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौमपरमगुरुभिः पदवाक्यप्रमाणपारावारपारङ्गतैश्चतुःषष्टिकलाप्रवीणैरत एवामानुषात्याश्चर्यकरातिविचित्रचरितविख्यातैश्चतुरधिकशतप्रौढशास्त्रार्थविजृम्भितग्रन्थरत्ननिर्माणचातुरीपरिचितान्तरङ्गैः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमैः स्वदेशिकवरेण्यमेरुकृतिव्यासत्रयकर्तृ श्रीमद्व्यासराजगुरुसार्वभौमैरिव परमपवित्रमोक्षदायकज्ञानजनकश्रीमन्मध्वशास्त्रदुग्धाम्बुधिः स्वकीयधीमन्दरमहीभृता समामथ्य सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणपुरस्कृताबाधितप्रामाण्योपेतसाक्षिप्रमाणादिप्रमितं भावाभावात्मकविश्वस्य पारमार्थिकसत्यत्वं, तन्मिथ्यात्वप्रतिपादकमतनिराकरणपुरस्सरमतिसरलरमणीयसरण्या, अज्ञप्राज्ञसुपरिज्ञेयवाण्या श्रीमन्मध्वसिद्धान्तसारोद्धाराख्यग्रन्थरत्ने निर्विचिकित्सं निरणायि ।

विविधसांसारिकदुःखजातपरिश्रमिणो मुक्तियोग्यसर्वमुमुक्षुवर्गस्याभिमतः सकलानिष्टनिवृत्तिपूर्वकः स्वस्वरूपानन्दाभिव्यक्त्यात्मको मोक्षस्तावद् ‘‘यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्संसारान्मुच्यते नापरेण’’

इत्यादिश्रुत्युक्तरीत्या, सर्वोत्तमश्रीमन्नारायणात्यर्थप्रसादं विना न जायत इत्यत्र नास्त्येव विशयलेशोऽपि । तादृशात्यर्थप्रसादस्तु माहात्म्यज्ञानपूर्वकसुदृढस्नेहात्मकभक्तियोगमन्तरा न संभवतीत्येतदपि श्रुत्यादिप्रमाणप्रमितमेव । तादृशभक्तियोगशरीरान्तर्गतः सुदृढस्नेहोऽपि परमात्ममाहात्म्यज्ञानादृते न निष्पद्यत इत्येतद् भक्त्यर्थं भगवन्महिमोक्तिरिति भाष्यवाक्यादधिगम्यते । तादृशासाधारणभगन्माहात्म्यप्रतिपादनायैव भगवतोऽनन्तकल्याणगुणपरिपूर्णत्वोपपादकतया सत्यजगज्जन्मादिकारणत्वरूपं श्रौतमेव तल्लक्षणं न्यायेनोपपादयितुं सकलवेदार्थनिर्णायकन्यायनिबन्धनात्मकब्रह्ममीमांसाशास्त्रे श्रीमद्बादरायणचरणैर्जन्मादिसूत्रं निरमायि । सत्यजगज्जन्मादिनिमित्तकारणत्वज्ञानं विना मोक्षो न जायत इत्येतत्सिद्धान्तरहस्यं श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादैः,

"सृष्टिरक्षाहृतिज्ञाननियत्यज्ञानबन्धनान् ।
मोक्षं च विष्णुतश्चैव ज्ञात्वा मुक्तिर्न चान्यथा ।"

इति ग्रन्थे प्रत्यपादि ।

अद्वैतसिद्धान्तगजप्रमाथी मध्वार्यसिद्धान्तमहीध्रवासी ।
वेदान्तनिर्णीतगुणानुवादसिंहध्वनिः पातु जयार्यसिंहः ॥

इति सर्वपुराणसमुदायमुकुटरत्नायमानश्रीमहाविष्णुपुराणव्याख्यानभूतसुबोधिन्याख्यव्याख्यायां प्राचीनैः श्रीदत्तात्रेयाचार्यैः अद्वैतसिद्धान्तमत्तमातङ्गाखर्वगर्वविनाशकमृगराजात्मना निर्वर्णिताः श्रीमट्टीकाकृत्पादाः पुनः प्रकरणग्रन्थारम्भे एव 'मुमुक्षुणा खलु परमात्मा जगदुदयादिनिमित्तत्वेनावश्यमवगन्तव्य इति सकलसच्छास्त्राणामविप्रतिपन्नोऽर्थः' इति पूर्वोदाहृतभाष्यवाक्यनिगूढाभिप्रायमेव प्रकटीचक्रुः ।

व्यासत्रयाख्यमेरुकृतिनिर्मातारः श्रीव्यासराजगुरुसार्वभौमास्तु श्रीमन्न्यायामृताख्यग्रन्थरत्नेऽद्वैतवादाभिमतजगन्मिथ्यात्वनिराकरणपूर्वकं जगतः पारमार्थिकसत्यत्वमेव देशकालसंबन्धित्वरूपं—

"यादृशं ब्रह्मणः सत्वं तादृशं स्याज्जगत्यपि" इत्यादिना महता प्रबन्धेन न्यरूरुपन् ॥

अतः सर्वथा मोक्षजनकभगवत्प्रसादमाकांक्षमाणानां, सकलमुक्तियोग्यचेतनानां सत्यजगद्विषयकनिश्चयात्मकं ज्ञानं यथाऽऽवश्यकं ततोप्याधिक्येन तादृशसत्यजगज्जन्मादिनिमित्तकारणत्वरूपभगवल्लक्षणज्ञानमप्यत्यावश्यकमिति समालोच्यैव महानुभावाः, अमानुषभव्यदिव्यप्रतिभापुञ्जविभ्राजमानाः श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमाः सर्वमुक्तियोग्यमुमुक्षुवर्गोपचिकीर्षया प्राधान्येन जगत्सत्यत्वप्रतिपादकमिदं ग्रन्थरत्नं प्रणिन्युरिति मन्यामहे। अत एव एतद्ग्रन्थकाराः ग्रन्थादावुपनिर्मिते मङ्गलश्लोक एव समग्रग्रन्थप्रतिपाद्यप्रधानप्रमेयप्रतिपत्त्युत्पिपादयिषवः, सत्यस्य जगतः स्रष्टा पाता हर्ता नृकेसरी ।" इति सत्यजगन्निर्माणादिकर्तृत्वेन, सर्वोत्तमं नृकेसरिणं निर्वर्ण्य समग्रग्रन्थे जगत्सत्यत्वं व्यवस्थाप्य, ग्रन्थपरिसमाप्त्यवसरेऽपि, एवं च सत्यस्य जगतः कर्ता नृकेसरीति सिद्धमिति ग्रन्थसमाप्तिं व्यदधुः।

तथा, **सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण विजयीन्द्राख्यभिक्षुणा ।**
अकारि मध्वसिद्धान्तसारोद्धारः सतां मुदे ॥

इति च पद्यं तैरुपनिबद्धम् ।

प्रकृते तु समुपलभ्यमानवेदवाङ्मये सम्यग् सूक्ष्मेक्षिकया परिशील्यमानेऽपि क्वापि मिथ्यापदपुरस्कृतं "विश्वं मिथ्येति" वाक्यं नैवोपलभामहे। परन्तु तद्वैपरीत्येन, सत्यपदपुरस्कृतान्येव वाक्यानि विपुलानि संदृश्यन्ते ।

(1) विश्वं सत्यं मघवाना

(2) यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं

(3) कविर्मनीषी परिभूःस्वयंभूःयाथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः

(4) प्रभवः सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः

(5) ऐतदात्म्यमिदं सर्वं

(6) असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । त आसुराः स्वयं नष्टाः जगतः क्षयकारिणः

(7) ॐ नाभाव उपलब्धेः'

(8) ॐ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॐ

इत्यादीनि जगत्सत्यत्वप्रतिपादकान्येव प्रमाणवाक्यानि श्रुतिस्मृतिसूत्ररूपाण्युपलभ्यन्ते ।

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थास्तु ग्रन्थारम्भे जगन्मिथ्यात्ववादिनामाक्षेपं संग्रहेणानूद्य केवलप्रमाणप्रामाण्यशरीरप्रविष्टविषयविमर्शनपूर्वकं तद्विषयस्य विद्यमानत्वापरपर्यायं सत्यत्वमुपपाद्य, ततः जगतः सत्यत्वं स्थापयन्तः परकृतसकलाक्षेपप्रकारानपि तदभिमतरीत्या विना कलङ्कमतिगम्भीरया प्रणाल्या, अनूद्य परकृतसकलविधाक्षेपप्रतिक्षेपं विधाय, जिज्ञासुवर्गचेतोरञ्जकशैल्या जगत्सत्यत्वं प्रत्यतिष्ठिपन् ॥

श्रीमन्मध्वसिद्धान्तसारोद्धारग्रन्थेऽस्मिन् ग्रन्थकाराः श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थाः विश्वसत्यत्वप्रतिपादनावसरे द्वैतसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्यपरम्पराप्राप्तप्राक्तनाचार्यप्रतिपादितविषयनिरूपणपद्धतिमनुरुन्धाना अपि कामपि स्वकीयामेवापूर्वां प्रतिभातिशयविजृम्भितां जिज्ञासुवर्गमनोमोदिनीं सरणिमन्वसरन्निति विषयविमर्शनचतुराः विमर्शकवरेण्याः स्वयमेव विजानते ।

एतद्ग्रन्थान्तर्गतविषयविमर्शनात्मकनवीनधोरणीपरिशीलनवेलायां श्रीमद्व्यासराजगुरुवरेण्यविरचितश्रीन्यायामृतग्रन्थान्तर्गतं "विक्षिप्तसंग्रहात् क्वापि काप्युक्तस्योपपादनात् । अनुक्तकथनात्क्वापि सफलोऽयं श्रमो ममेति" वाक्यमसकृदस्मन्मनोमण्डलमधिरोहति ।

श्रीमन्न्यायामृतग्रन्थे इव एतद्ग्रन्थरत्नेऽपि अनुक्तकथनात्कापीत्येतद्विशेषणमन्वर्थकमुत्पश्यामः ।

सर्वोत्तमश्रीमन्नारायणस्वरूपभूतसत्यजगज्जन्मादिकारणत्वरूपलक्षणज्ञानोपयोगिजगत्सत्यत्वरूपप्रमेयप्रतिपादकस्यास्य **श्रीमन्मध्वसिद्धान्तसारोद्धारा**ख्यग्रन्थरत्नस्य मुद्रणमावश्यकमिति मन्यमानाः श्रीसुशमीन्द्रतीर्थगुरुवरेण्याः ग्रन्थस्यास्य मुद्रणायाज्ञां प्रदाय सर्वमुक्तियोग्याधिकारिणां महान्तमुपकारं व्यदधुः। तन्मुद्रणोपयुक्तहस्तलिखितग्रन्थप्रतिकृतिनिर्माणादिकार्येषु मन्त्रपवित्रमूलमन्त्राक्षतादिप्रदानपूर्वकमस्मान्नियोज्यान्वगृह्णन् । तदनुग्रहविशेषं एतद्ग्रन्थरत्ननिर्मातृश्रीविजयीन्द्र तीर्थगुरुसार्वभौमानुग्रहविशेषं च वारं वारं स्मारं स्मारं तच्चरणनलिनयोर्भक्तिश्रद्धातिशयपुरस्सरमनन्तान्प्रणामान् समर्पयामः ।

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यादिगुरुसन्ततिकृपाकांक्षिणः ॥

२८-६-१९९२ **मागडि रङ्गनाथाचार्याः**

मन्त्रालयः **एस्. वि. भीमभट्टाः**

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

॥ श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमो विजयते ॥

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणचतुःषष्टिकलाप्रवीणसर्वतन्त्रस्वतन्त्र-
श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थयतिवरेण्यविरचितः

॥ श्रीमन्मध्वसिद्धान्तसारोद्धारः ॥

सत्यस्य जगतः स्रष्टा पाता हर्ता नृकेसरी ।
लक्ष्मीवान् विजयीन्द्रस्य मंगलानि दिशेत् सदा ॥ १ ॥

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण विजयीन्द्राख्यभिक्षुणा ।
क्रियते मध्वसिद्धान्तसारोद्धारः सतां मुदे ॥ २ ॥

ननु कथं जगतः सत्यत्वम् । तत्र मानाभावात् । प्रत्युत नेह नानेत्यादिश्रुत्या 'तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा' इत्यादिस्मृत्या दृश्यत्वाद्यनुमानेन च तस्य मिथ्यात्वसिद्धेरितिचेत् । उच्यते । उत्पत्तिज्ञप्त्योः ज्ञानप्रामाण्यं स्वत इति तावत् उभयसंप्रतिपन्नम् । बाधके सत्येव तत्त्यागो नान्यथेत्यपि । एवमप्रामाण्यं परत इत्यपि । तत्र ज्ञानस्य प्रामाण्यं नाम यत्र विशेष्ये विशेषणस्य सम्बन्धो विद्यते तत्र विशेष्ये तस्य विशेषणस्य तत्सम्बन्धावगाहित्वरूपम्, नान्यत् । तन्निश्चयादेव निष्कम्पव्यापाराच्च । ज्ञानस्य अप्रामाण्यं नाम यत्र विशेष्ये यस्य विशेषणस्य यत्सम्बन्धो न विद्यते तत्र विशेष्ये तस्य विशेषणस्य तत्सम्बन्धावगाहित्वम् । तच्छरीरप्रविष्टं विशेषण-सम्बन्धस्य विद्यमानत्वं प्रामाण्ये योग्यार्थेषु नियमेन सजातीय-विजातीय-संवादाभ्यां सजातीयविजातीयविसंवादाभावाभ्यां च सुज्ञानम् । एवमप्रामाण्ये

विशेषणसम्बन्धस्य विशेष्ये अविद्यमानत्वमपि नियमेन सजातीयविजातीय-विसंवादाभावाभ्यां (सजातीयविजातीयसंवादाभावाभ्यां च) सुज्ञानमिति वेदितव्यम् । ज्ञानेषु संवादिविसंवादिप्रवृत्तिजनकतावच्छेदकत्वेन प्रामाण्याप्रामाण्य-शब्दितावुक्तरूपविशेषावेव अवश्यमुपेयौ । अन्यथा तादृशप्रवृत्त्योः आकस्मिकतापत्तेः । ज्ञानकारणेषु तु इदं प्रमाणम् इदं तदाभास इति व्यवस्था च न स्यात् । न चैवम् । एतद्व्याख्यायाः सर्वसंप्रतिपन्नत्वात् ।

ननु प्रामाण्यशरीरप्रविष्टं विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्य विद्यमानत्वापरपर्यायं सर्वमेव दुर्वचमितिचेत् । किं ततः ? द्रव्यत्वपृथिवीत्वघटत्वादेर्निर्वचनाभावेऽपि अखंडधर्मत्ववत् भावाभावपदार्थमात्रसाधारणस्य अस्तीति प्रतीतिव्यवहारालंबनत्वेन सर्वानुभवसिद्धस्य निर्वचनाभावेऽपि अखंडधर्मत्वोपपत्तेः । इक्षुक्षीरमाधुर्यवत्तस्य निर्वचनाभावेऽपि तस्य सत्यत्वोपपत्तेश्च । निर्वचनाभावस्य पुरुषाशक्तिप्रयुक्तत्वेन विषयमिथ्यात्वानापादकत्वात् । अन्यथा स्वक्रियाव्याघातात् । नहि अर्थमिथ्यात्वं निश्चिन्वन् तत्साध्यतया किंचित् स्वयमेव परिकल्प्य तदर्थितया तत्र निष्कंपं प्रवर्तमानो दृष्टचरः । नहि यन्निर्वक्तुं न शक्यते तन्मिथ्येति वा (न ?) सत्यमिति वा नियमोऽस्ति । इक्षुक्षीरमाधुर्यादावेव व्यभिचारात् । नहि तन्माधुर्यादौ निर्वचनाभावापराधेन मिथ्येतिप्रतीतिव्यवहारौ कस्यापि स्तः । अन्यथा निर्वचनाभावेन जगत् ब्रह्म वा निस्स्वरूपं स्यादिति वाचाटवचसोऽवसरप्रसङ्गात् । जगत्कारणत्वादिधर्मखण्डनमुखेन पराभिमतब्रह्मणोऽपि दुर्वचत्वेन मिथ्यात्वापत्तेश्च । धर्मखण्डनमुखेन विना धर्मिस्वरूपमात्रखण्डनस्य दुश्शकत्वेन तत्खण्डनस्यैव धर्मिस्वरूपखण्डनरूपतया उपगन्तव्यत्वात् । पराभिमतब्रह्मणोऽपि धर्मखण्डनमुखेन खण्डनीयत्वेऽपि सद्रूपत्ववत्, जगतोऽपि सत्यत्वादिधर्मखण्डनमुखेन खण्डनसम्भवेऽपि सद्रूपत्वोपपत्तेश्च । तदनिर्वचनमात्रेण तत्प्रयोज्यव्यवहारेण स्वसाक्षिसिद्धवैचित्र्याक्षतेश्च । यत्र विशेषणसम्बन्धः प्रतिपन्नः तत्र विद्यमानो योऽत्यन्ताभावः, तदप्रतियोगित्वमेव तस्य विद्यमानत्वमित्यपि सुवचत्वाच्च ।

शुक्तिरूप्यादेः बाध्यत्वेन सद्विविक्तत्वरूपमिथ्यात्वमङ्गीकुर्वतापि यत्र यद्रूपं प्रतिपन्नं तत्र विद्यमानो योऽत्यन्ताभावः तत्प्रतियोगित्वमेव तस्य मिथ्यात्वमिति तद्बाध्यत्वस्य तत्रात्यन्ताभावविद्यमानत्वघटितमूर्तित्वेन वक्तव्यतया तत्रात्यन्ता-भावस्य विद्यमानत्वमेव किमिति पृच्छन्तं प्रति तदाधारत्वेन प्रतीतत्वमात्रं तदित्युक्तौ तादृशबाध्यत्वस्य तत्स्वरूपे ब्रह्मण्यतिप्रसक्ततया तदाधारत्वेन प्रमितत्वं तस्य तदित्येवोक्तौ प्रमितत्वस्य विशेष्ये विशेषणसम्बन्धस्य विद्य-मानत्वघटितमूर्तितया आत्माश्रयप्रसंगेन तदन्यस्यैव अखण्डस्य तस्य प्रवृत्त्या-दिव्यवहारवैचित्र्योपपादकत्वेन अवश्यमुपेयत्वाच्च । अन्यथा विद्यमाने एवार्थे जायमानं ज्ञानं प्रमितिः, नत्वन्यथेति ज्ञानगतप्रमितित्वस्य विषयविद्यमानत्व-प्रयोज्यत्वं न स्यात् । तस्मात् भावमात्रे भावत्ववत् तद्विशेषे द्रव्यत्वपृथिवी-त्वादिवत्, अभावमात्रे अभावत्ववत्, तद्विशेषे प्रागभावत्वप्रध्वंसत्वादिवच्च भावाभावरूपपदार्थमात्रे विद्यमानत्वापरनामकं सत्त्वमखण्डोपाधिरूपमेव । नच तत्र मानाभावः । इदं विद्यते इदं च विद्यते, इदमस्ति, इदं चास्ति, इदं सत् इदं च सत् इत्याद्यनुगतप्रतीतिव्यवहारयोः सत्त्वात् । नच प्रामाणिकत्व-रूपोपाधिनैव तन्निर्वाह इति वाच्यम् । तस्य प्रमाणप्रवृत्तिनियामकत्वे च आत्माश्रयप्रसंगः । तदन्यस्य तथात्वे अन्योन्याश्रयादिप्रसंगश्च । प्रामाणि-कत्वस्य प्रमाकरणत्वसाधकतमत्वादिरूपयोग्यायोग्यरूपानेकपदार्थघटितमूर्ति-त्वेन उपनायकप्रमाणावतारनैयत्याभावेन घटः सन् घटोऽस्ति इत्यादिप्रत्यक्ष-प्रतीतेः झटित्यसंभवेन तन्निर्वाहाय पृथिवीत्वघटत्वादिवत् सत्त्वस्य अखण्ड-धर्मत्वस्यावश्यमुपेयत्वाच्च । धर्मान्तररूपेणैव तत्प्रतीतिव्यवहारनिर्वाहात्, तदतिरिक्ताखण्डधर्मानंगीकारे द्रव्यत्वपृथिवीत्वघटत्वाद्यखण्डधर्माणामनंगीकार-प्रसंगः । द्रव्यत्वादिसमनियतैर्गुणाश्रयत्वोपादानत्वगन्धवत्त्वकंबुग्रीवादिमत्त्वादि-धर्मैरेव सखण्डोपाधिरूपैः तत्र तत्रानतिप्रसक्तप्रतीतिव्यवहारयोरुपपत्तेरिति सुवचत्वाच्च । नचैवमपि सत्त्वस्यात्माश्रयेण सत्त्वरहितत्वेनासत्त्वप्रसंगः । तत्रापि सत्त्वान्तराङ्गीकारे तत्राप्येवमिति अनवस्थाप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रमेयत्वे

प्रमेयत्वमितिवत् अभिधेयत्वे अभिधेयत्वमितिवत्, दृश्यत्वं दृश्यमितिवच्च, सत्त्वमस्ति सत्त्वं सत् इत्यबाधितप्रतीत्या सत्त्वस्यापि स्वाश्रयत्वोपगमात्। सिद्धविषयत्वेन आत्माश्रयस्य अदोषत्वात्। अत एव बीजांकुरयोः कार्यकारणभावेऽन्योन्याश्रयादिरदोष इति न्यायविदामभ्युपगमः।

एतेन शुक्तिरूप्यादेः अन्यत्र सत्त्वे मानाभावात् क्वचित् शुक्त्यादिरूपोपाधौ प्रतिपत्तिसत्वेऽपि विशेषदर्शनानन्तरं बाधदर्शनेन तत्रापि तस्य असत्त्वनिर्णयात्, सार्वत्रिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपेण असत्त्वस्यैव सिद्धेः, जगतश्च ब्रह्मवत् तथाविधनिषेधाप्रतियोगित्वेन सिद्धतया तदेव सत्प्रतीतिव्यवहारयोः आलम्बनमस्तु। ब्रह्मणि तस्यैव तथाविधप्रतीतिव्यवहारालम्बनतायां क्लृप्तत्वात्। क्लृप्तेन तेनैव जगत्यपि सत्त्वप्रतीतिव्यवहारोपपत्तौ अखण्डोपाधिरूपसत्त्वांगीकारेण तदुभयोपपादने गौरवात्, क्लृप्तहानादिदोषप्रसंगादिति निरस्तम्। अस्यापि प्रतियोगिदिशि योग्यायोग्यानन्तपदार्थप्रवेशेन तत्प्रतीतिविलम्बेन प्रतीतिविलम्बानपायात्। घटादियोग्यपदार्थे इन्द्रियसंप्रयोगसमनन्तरमेव अविलम्बेन घटः सन् घटोऽस्ति इत्यादितत्सत्त्वप्रतीतेरानुभविकत्वेन तन्निर्वाहाय सत्त्वाखण्डधर्मत्वस्यावश्यमुपेयत्वात्। अन्यथा तदंशे नियमेन सत्त्वप्रतीतिकाले सर्वदापि उपनायकप्रमाणावतारकल्पनाप्रसंगात्।

नचैवमनुगतप्रतीतिव्यवहारौ यत्र यत्र वर्तेते तत्र सर्वत्रापि तन्निर्वाहाय सत्यपि सखण्डोपाधिरूपधर्मान्तरे अखण्डधर्मस्यापि स्वीकारप्रसंगः। सखण्डोपाधेः अनेकपदार्थघटितमूर्तित्वेन तदपेक्षया अखण्डोपाधेः लघुशरीरत्वात्। दूरे गत्वा परंपरासंबधात् अखंडोपाधेरेव सखंडोपाधित्वात्। साक्षात्संबंधबाधके सत्येव परंपरासंबन्धस्योपेयत्वात्। अत एव परंपरासम्बन्धसम्बद्धजातिरेव अखण्डोपाधिरिति वदन्तीति वाच्यम्।

तथाविधप्रतीतेः व्यवहारस्य च अविलम्बेन उदये प्रमाणसद्भावेन इष्टापत्तेः। तदभावे च विलम्बितप्रतीतिव्यवहारयोः विलम्बितोपस्थितिक-

सखण्डोपाधिनैव उपपादनीयत्वात्। प्रयोजकतथात्वकल्पनयोः प्रयोज्यतथात्व-सिद्ध्यधीनत्वात् ।

एतेन प्रामाण्यस्वतस्त्वपक्षे घटज्ञानप्रमात्वपटज्ञानप्रमात्वादेः इदं घटज्ञानं प्रमेत्याद्यनुगताविलम्बितप्रतीतिव्यवहारयोरानुभाविकत्वेऽन्यत्र प्रमात्वस्य घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिरूपोपाध्यन्तरस्य सतोऽपि अखण्डस्य भावेन प्रमात्वरूपस्य स्वीकारप्रसङ्ग इति निरस्तम् । इष्टापादनात् । नच प्रमात्वभ्रमत्वयोः अखण्डधर्मत्वे योग्यव्यक्तिवृत्तित्वेन स्वतस्त्वपरतस्त्वाभ्यां विवादाभावप्रसङ्गः । सर्वत्र प्रमात्वभ्रमत्वयोः ज्ञानत्वादिवत् निश्चयसम्भवेन निष्कम्पप्रवृत्ति-निवृत्त्योरविलम्बापत्तेश्चेति वाच्यम् । प्रमात्वादीनामखण्डत्वेन व्यक्तिग्रहण-योग्यतान्तर्भूतयोग्यताकत्वेऽपि रजतत्वादाविव तत्र दोषात् अज्ञानसंशय-विपर्ययसम्भवेन तन्निश्चयस्य असार्वत्रिकत्वेन प्रवृत्तिनिवृत्त्योः क्वचिद् विलम्बोपपत्तेः । तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपोपाधीनां तद्व्यंजकत्वेन तन्निश्चय-विलम्बेन तन्निश्चयविलम्बोपपत्तेश्च । अत एव ब्राह्मणत्वादिजातेः विशिष्ट-मातापितृजन्यत्वादिव्यंजकधर्मविलम्बात् निश्चयविलम्बोऽनुभवसिद्धः। स्वतस्त्व-परतस्त्वाभ्यां विवादविषयत्वस्य प्रमात्वादिशब्दिताखण्डधर्मव्यंजकत्वेन स्वीकृतेषु तद्वति तत्प्रकारकत्वादिधर्मेषूपगमेन तद्विवादाभावानापत्तेश्च । किंच अत्र न भ्रमत्वादिप्रतिबन्दी युक्ता । प्रमात्वस्य स्वरूपप्रकारविषयमात्रघटितमूर्तित्वेन तदुपनायकस्य व्यवसायस्य अनुव्यवसायकाले नियमेन सत्त्वेन तस्यैव विलम्बेन प्रामाण्योपस्थितिरूपानुव्यवसायनिर्वाहकत्वेन तेनैव निर्व्यूढस्य अनुव्यवसायस्य उक्तसखण्डोपाध्यतिरिक्तघटज्ञानप्रमात्वादिरूपाखण्डोपाध्यनपेक्षत्वेन वैषम्यात् । तस्मात् यत्र यत्रानन्यथासिद्धाविलंबितानुगतप्रतीतिव्यवहारौ अनुभवसिद्धौ स्तः तत्र सर्वत्रापि तदालम्बनत्वेन अखण्डधर्मोऽकामेनापि स्वीकार्यः । तत्समनियतसखण्डधर्मोऽपि प्रमाणसिद्धत्वात् दुरपह्नव इति न तेन तस्यान्यथा-सिद्धिरिति न किंचिदनुपपन्नम् ।

केचित्तु घटोऽस्ति, पटोऽस्ति, घटः सन् पटः सन्, घटो विद्यते पटो विद्यते इति प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धस्य घटादेः लट्प्रत्ययान्तशब्देन व्यवहारात् लटश्च वर्तमाने लट् इति पाणिनिस्मृत्यनुसारेण वर्तमानकालार्थत्वात्, तत्तत्पदार्थाधारकालवृत्तिकालत्वातिरिक्तस्य काले वर्तमानत्वस्य अनिरूपणात्, पदार्थानां तादृशकालसम्बन्धित्वमेव सत्त्वम्। नचैवं सत्यविलम्बेन सत्त्वप्रतीत्युपपादनासम्भवः, कालस्यायोग्यत्वेन उपनायकप्रमाणावतारनियमापातात् इति वाच्यम्। कालस्य बहिरिन्द्रियविषयत्वोपगमेन अयोग्यत्वासिद्धेः। गुणकर्मादिप्रत्यक्षेषु अनुगतप्रयोजकासंभवात् तत्तद्गुणकर्मत्वादिकं यथा प्रयोजकम्, एवं द्रव्यमात्रप्रत्यक्षे अनुगतैकप्रयोजकासंभवात् तत्तद्द्रव्यत्वमेव प्रयोजकमुपेयम्। अत एवात्मा प्रत्यक्षः, तत्प्रत्यक्षत्वे आत्मत्वस्य प्रयोजकत्वात्। तथाच कालप्रत्यक्षत्वे वर्तमानकालत्वस्य लाघवात्, कालत्वं चाप्रयोजकमिति न काचिदनुपपत्तिः। न च द्रव्यमात्रप्रत्यक्षे गुणकर्मादिप्रत्यक्षे चानुगतैकप्रयोजकासम्भवात् तत्राननुगतमेव तत्तद्गुणकर्मत्वादिकं प्रयोजकमस्तु, एवमन्तर्बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षमात्रेऽनुगतप्रयोजकासंभवात् अननुगतमात्मत्वादिकमेव प्रयोजकमस्तु, बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे चानुगतस्य महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वस्य प्रयोजकस्य संभवात्, सति त्यागायोगात्। तस्य बहिर्द्रव्यकालेऽभावात् घटादिवत् कथं तस्य प्रत्यक्षत्वमितिवाच्यम्। बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वस्य नीलघटत्वादिवत् अर्थवशसम्पन्नत्वेन कार्यतानवच्छेदकतया अनुगतकारणानपेक्षणात्। नीलसामग्रीघटसामग्रीभ्यां मिलिताभ्यां जायमानो घटो यथा अर्थवशसंपन्नः, एवं प्रत्यक्षसामग्रीबहिर्देशद्रव्योभयसम्बन्धसामग्रीभ्यां मिलिताभ्यां जायमानमपि बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षमर्थवशासंपन्नमेव। एवंच कथं तन्निर्वाहाय अनुगतकारणापेक्षा। तस्मात् बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यस्य न महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वेन कारणत्वमुपेयम्। तथाच यथा आत्मप्रत्यक्षे तत्तदात्मत्वं प्रयोजकम्, एवं कालप्रत्यक्षे वर्तमानकालत्वं प्रयोजकमिति न किंचिदनुपपन्नम्। यथाकार्यं सामग्री कल्प्या। कार्यं चेह

घटोऽस्तीति घटाद्यस्तिताग्राहकं प्रत्यक्षमविलम्बेन जायमानमनुभवसिद्धम्। तदस्तितता च तस्य स्वाधारकालसम्बन्ध एवेति तन्निर्वाहाय सामग्र्यां कल्प्यायां कालातिरिक्तबहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकम्, तत्कारणतावच्छेदकं च बहिर्द्रव्यत्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वमित्येव कल्पयितुमुचितम्। सामग्री-कल्पनस्य प्रमाणप्रतिपन्नकार्यनिर्वाहार्थत्वात्। अन्यथा बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वं (कारणं स्यात्) (तस्मात्)। सिद्ध-कार्यानुरोधेनैव सामग्रीकल्पनम्। न तु स्वकल्पितसामग्र्यनुरोधेन कार्या-पादनमित्येव त्वदुक्तिपर्यवसानात्। तस्मात् कालस्य घटादिवत् बहिरिंद्रिय-जन्यप्रत्यक्षविषयत्वं अप्रत्यूहमिति स्थितम्।

उक्तप्रयोजकाभावात् कालस्य बहिरिंद्रियायोग्यत्वमितिपक्षेऽपि आकाशवत् तस्य साक्षिसिद्धत्वात्, साक्षिणश्च स्वरूपज्ञानत्वेन सदा सत्त्वेन उपनायकावतार-विलम्बाभावात्। साक्ष्युपनीत एव कालो घंटादिप्रत्यक्षेण भासते इति न काचिदनुपपत्तिः। अत एव घटोऽयम् पटोऽयमित्यादिप्रत्यक्षोदये तत्र इदानीं घटोऽस्ति नवेति घटोऽस्ति नास्त्येवेति वा तत्तद्विशेष्यवर्तमानत्वे संशय-विपर्ययाभावः सर्वसंप्रतिपन्नः। यद्यपि बहि(रन्त)र्गोचरद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे लाघ-वात् महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वमेव प्रयोजकमिति स्वीकर्तुमुचितम्। न चैवं वाय्वाकाशयोः अप्रत्यक्षत्वप्रसंगः। आत्मनः सुखदुःखादिकमादायेव तयोरपि तथाविधस्पर्शशब्दावादाय तद्वत्त्वानपायादिति वाच्यम्। इष्टापादनात्। अत एव वायौ प्रत्यक्षत्वविवादो मीमांसकैरुक्तप्रयोजकसत्त्वान्निराक्रियते। नच तथाप्याकाशस्य शब्दलिंगानुमेयत्वेन अप्रत्यक्षत्वात् तत्रोक्तं प्रयोजकमति-प्रसक्तमिति वाच्यम्। जातिबधिरस्य शब्दज्ञानाभावेन तदनुमानासम्भवेन आकाशज्ञानासंभवेन हस्तप्रसारानुपपत्तेः। अत एव शब्दादपि न तं प्रत्या-काशसिद्धिः। तथाच तदनुपपत्त्या आकाशस्य प्रत्यक्षत्वं अकामेनापि स्वीकार्यम्। तद्विषयकं प्रत्यक्षं चक्षुरादिजन्यं न भवतीति चेत् किं ततः? साक्षिणैव तत्सिध्युपपत्तेः। तत्र प्रत्यक्षप्रयोजकस्योक्तस्य सत्त्वात्। तच्च

प्रयोजकं काले नास्तीति कथं तस्य प्रत्यक्षत्वोपगम इति। तथापि जात्यन्धस्य देशकृतपरत्वापरत्वज्ञानाभावात् कालकृतपरत्वापरत्वज्ञानस्याप्यभावेन तल्लिङ्गक-कालानुमानासंभवात्, व्युत्पत्त्यभावदशायां शब्दादपि तन्निश्चयासम्भवाच्च, तस्य साक्षिणैव कालसिद्धिर्वाच्या। नहि इदानीमत्रेदमस्तीति तदीयं घटादि-वर्तमानत्वगोचरं प्रत्यक्षमाकस्मिकम्। नच तदीयत्वगिन्द्रियादिजन्यज्ञानेऽपि वर्तमानकालोऽनुपनीतः उत्पत्तुमर्हति। नच मानान्तरेण तदुपनयः संभवति। तथाच परिशेषात् साक्षिणैवोपनीतः स कालस्तत्र भासत इत्यकामेनापि तत्र स्वीकार्यम्। नच उक्तप्रयोजकाभावात् आकाशवत् कालस्य साक्षि-प्रत्यक्षविषयत्वं कथमुपपद्यत इति वाच्यम्। गुणकर्मादौ आत्मनि च अनुगत-प्रयोजकाभावेऽपि यथा कार्यबलात् अननुगतमपि तत्र गुणत्वादिकं प्रत्यक्षत्व-प्रयोजकमास्थितम्, तथा कार्यबलेनैव द्रव्यप्रत्यक्षमात्रेऽनुगतप्रयोजकाभावेऽपि वर्तमानकालत्वं तत्प्रयोजकमास्थेयम्। कार्यानुपपत्तेः सर्वत्र बलवत्त्वात्। अत एवोक्तम्, 'कार्यानुपपत्तिरपि साक्षिणि प्रमाणम्' इति वदन्ति, इति किमनु-पपन्नम्?

तथा च ब्रह्मजगतोः कालसम्बन्धित्वमेव सत्त्वमिति कथं तयोः ब्रह्मैव सत् न जगच्च, तच्च तद्विलक्षणमिति परांगीकार इति न जानीमः।

इदं च सत्त्वं असद्व्यावृत्तमेव, नृशृङ्गं कदापि नास्ति इति असतः कालत्रयासम्बन्धित्वस्यैवानुभवात्। नह्येवं जगति कालत्रयासंबन्धित्वं कुतश्चित् प्रमाणादवसीयते। सादौ सांते च घटादौ वर्तमानत्वस्य अबाधितप्रतीति-सिद्धत्वात्। सादावनन्ते ध्वंसेऽपि तथैव कालसंबन्धस्य अनुभवसिद्धत्वात्। प्रागभावस्य प्रतियोगिकालासंबंधित्वेऽपि पूर्वकालसंबन्धित्वस्यानुभवात्। अन्योन्यात्यन्ताभावयोः सदातनत्वस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्। अयोग्याकाशादे-रपि 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' इत्यादिश्रुत्या सकलदेशसम्बन्धवत् सकलकालसम्बन्धस्यावगमात्। नहि देश इव कालः सर्वशब्दार्थो नेत्यस्ति। अत एव अस्तीत्येवोपलब्धव्यः, असन्नेव स भवति, असद् ब्रह्मेति वेद चेत्, अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरित्यादिश्रुत्या ब्रह्मणोऽपि काल-

सम्बधित्वरूपमेव सत्त्वम्, तदन्यस्य नृश्रृंगादेरसत्त्वं तदसम्बन्धित्वरूपमित्या-वेद्यते तदसम्बन्धित्वेन असत्पदार्थानंगीकारे कालासम्बन्धित्वरूपासत्त्वेन ब्रह्म जानतः, तदसम्बधित्वेन नृश्रृंगादितुल्यतया निन्दनं न स्यात्।

एतावांस्तु विशेषः। तुर्यं तत् सर्वदृक् सदा, अहमेकः प्रथममासम्, वर्तामि च भविष्यामि च, नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः सर्वकालसम्बन्धित्वमावेद्यते। तदतिरिक्तस्य वियदादेस्तु सृज्यप्रपंचस्य 'इदं वा अग्रे नैव किंचनासीत्' इत्यादिश्रुत्या 'यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इति श्रुत्या च उत्पत्तिविनाशौ प्रतिपाद्य 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः तत्सम्बन्धकथनात् अविद्यमाने प्रवेशासम्भवात्, तदन्यथानुपपत्त्या प्रागभाव-ध्वंसकालान्यकाल एव तस्य विद्यमानत्वमवगम्यत इति। ततश्च लाघवात् कालसम्बन्धित्वमेव सत्त्वम्, तदसम्बन्धित्वमसत्वमित्याहुः।

यत्तु कालसम्बन्धित्वमाधारतया, तदसम्बन्धित्वमसत्त्वमित्यङ्गीकारे आत्मा-श्रयेण कालस्य स्वाधारतया तदसम्बन्धित्वात् सत्त्व न स्यादिति चेन्न। सर्वत्र देशः सदा कालः इत्यबाधितप्रतीत्या देशस्येव कालस्यापि स्वाधारत्वात् सिद्धविषयत्वेन आत्माश्रयस्य अदोषत्वात्। 'सदेव सोऽम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिश्रुत्या कालस्य कालाधारत्वावेदनात्। नहि तत्र अग्रशब्दार्थः कालो नेत्यस्ति। नवा आसीच्छद्वार्थः सन्नेति। अनद्यतनकालो ह्यासीच्छब्दार्थः। अनद्यतने लङ् इति पाणिनीयस्मरणात्। अभियुक्तैः अद्यतनशब्दस्य अतीतायाः रात्रेः प्रथमयामद्वयात् अर्वाक्, आगामिन्याः रात्रेः प्रथमयाम-द्वयं यावान् कालः सोऽद्यतन इत्यर्थवर्णनात्। इदशब्दस्य प्रमाणसिद्धवस्तु-मात्रार्थत्वेन कालस्यापि तदर्थत्वेन प्रवेशाच्च। एतेन शुक्तिरूप्यादौ 'इदं रूप्यमत्रास्ति' इति देशकालसम्बन्धप्रतीतगोविषाणमस्तीति वाक्यादिव विशेषादर्शनदशायां शशविषाणमस्तीतिवाक्यात् शशविषाणादौ काल-सम्बन्धप्रतीतेश्च कालसम्बन्धित्वरूपं सत्त्वं न असद्व्यावृत्तमिति निरस्तम्।

प्रतीतिमात्रेण अर्थसत्त्वस्य मया अनुपगमात्। अबाधितप्रतीत्यैव तत्सत्त्वोपगमात्। नहि शुक्तिरूप्यादौ शशविषाणादौ च अबाधितप्रतीतिरस्ति। विशेषदर्शनानन्तरं इयं शुक्तिरेव, नतु कदापि रजतम्, शशीयं विषाणं कालत्रयेऽपि न इति बाधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्। अत एव अग्रे इयं शुक्तिरेव कुतः रजतात्मना अभात् इति तद्भाने कारणचिन्तानन्तरं रजतसादृश्यादेः तत्कारणत्वमवसीयते। नहि एवमिदंशब्दार्थे जगति अग्रे कालसम्बन्धित्वेन नित्यनिर्दोषश्रुतिप्रतिपन्ने ततोऽप्यधिकबलत्वेन प्रमाणेषु प्रसिद्धं तद्बाधकं प्रमाणं किमपि उपलभामहे।

ननु 'नैवेह किंचनाग्र आसीत्, इदं वा अग्रे नैव किंचनासीत्' इति श्रुत्यैव इदंशब्दार्थे जगति कालासम्बन्धित्वावेदनात्, जगतः कालसम्बन्धित्वे बाधकाभावः असिद्ध इति चेन्न। प्राक्कालवाच्यग्रपदसमभिव्याहारात् जगतः (कालसम्बन्धित्वे बाधकाभावः) उत्पत्तेः प्राक्कालासम्बन्धित्वस्यैव तच्छ्रुत्यर्थत्वेन अस्याः श्रुतेः जगतः सदेवेत्यादिश्रुतिप्रतिपन्नकालसम्बन्धित्वे बाधकत्वायोगात्। नच प्रागभावकाले प्रतियोगिनः अभावात् सदेवेत्यादिना जगतः प्राक्कालसम्बन्धावेदने विरोध इति वाच्यम्। असद्वा इदमग्र आसीत् तद्धीदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् इत्यादि श्रुत्यन्तरानुसारेण अव्याकृतस्य जगतः सदेवेत्यादिश्रुत्या प्राक्कालसम्बन्धावेदनेन अविरोधात्। अत एव जगतः कालसम्बन्धित्वे सत्त्वमङ्गीकृत्य, 'तद्धैक आहुः असदेवेदमग्रे' इत्यादिश्रुत्या केषांचिद्रीत्या जगतः कारणम् असदेवास्तु इत्याशंक्य तत्रैव 'कथमसतः सज्जायेत' इति तद्रीत्या अनुपपत्तिमुक्त्वा कार्यकारणयोरुभयोरपि तुल्यवत् सत्त्वमुक्तम्। किंच यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति इति श्रुत्या भूकर्तृकजनेः तत्कर्तृकस्थितेः तत्कर्तृकलयादेश्च वर्तमानकालसम्बन्धित्वावेदनात् कालसम्बन्धित्वरूपं सत्त्वं दुर्वारम्। नहि निर्दोषश्रुतिप्रतिपन्नं तच्छुष्कानुमानमात्रेण बाधार्हम्। तथा भूतशब्दस्य प्रातिपदिकत्वेन प्रातिपदिकार्थमात्रस्य तदर्थत्वात् ... [illegible]

सदर्थत्वमवश्यमुपेयम् । तदनुपगमे भूतानि—इति प्रथमाविभक्तिर्नस्यात् । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमेति पाणिनीयस्मृत्या सन्मात्रादिष्वर्थेषु प्रथमाविभक्त्यनुशासनात् । अत एव प्रातिपदिकार्थः सत्तेति अभियुक्ता व्याचक्षते । नच प्रमाणाबाध्यत्वमेव सत्त्वम् । तस्य कालसम्बन्धित्वसमनियतत्वेऽपि लाघवेन कालसम्बन्धित्वस्यैव सत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । नहि घटत्वसमनियतं पृथुबुध्नोदराकारत्वं, इत्येतावता घटत्ववत् घटपदप्रवृत्तिनिमित्तं भवति । प्रमाणस्य लघुन्येव वस्तुनि पक्षपातात् । नच बाधितस्य निस्स्वरूपत्वेन कालसम्बन्धित्वायोगात् तदुपपादकतया बाधाभावः आवश्यकः इति वाच्यम् । इत्थं तदुपपादनेऽपि गौरवेण बाधकाभावस्य सत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगात् । तस्मात् कालासम्बन्धित्वमसत्त्वम्, तत्सम्बन्धित्वमेव सत्त्वमिति जगतः सत्स्वरूपत्वेन सत्त्वसिद्धिः । तत्र चोदाहृतप्रत्यक्षादिकं प्रमाणमिति, तत्र प्रमाणाभावोऽप्यसिद्ध इति सिद्धम् ॥

नन्वस्तु ब्रह्मजगतोः साधारणं कालसम्बन्धित्वरूपम्, अखण्डरूपं वा असद्व्यावृत्तं सत्त्वम् । नहि जगति तन्नेत्यभ्युपगमः, नवा सत्ताजातिवत् अखण्डरूपं तन्नेति, किन्तु अबाध्यत्वरूपमेव सत्त्वं शुक्तिरूप्यादाविव जगति नेत्येवास्मदभ्युपगम इति चेन्न । अप्रातिभासिकत्वेन असद्विलक्षणत्वेन च ब्रह्मणीव जगत्यपि अबाधितत्वस्य सिद्धेः । अबाध्यत्वं हि बाध्यत्वाभावः । बाध्यत्वं च प्रतिपन्नोपाधौ केनचिदस्तीति प्रतिपन्नस्य प्रमाणेन तत्र तेनैव सम्बन्धेन नास्तीति प्रतिपन्नत्वमेव । प्रतिपन्नोपाधौ अस्तीति प्रतिपन्नस्य सतः तत्रैव तेनैव सम्बन्धेन प्रमाणेन नास्तीति प्रतिपन्नत्वमिति यावत् । नह्येवं जगति सम्भवति । जगद्धा(ज्ज्ञा)नस्य भ्रमत्वे सत्येव एतत्संभवेत् । नहि जगद्धा(ज्ज्ञा)नस्य भ्रमत्वे किमपि मानमस्ति । तथाहि न तावद्योग्ये जगच्छब्दार्थे घटोऽयं, स्तम्भोऽयं, नीलो घटः, शुक्लः पटः, घटश्चलति, पटश्चलति, अयं वह्निः इदं काष्ठं दहति, वह्निरुष्णः, शीतं जलम्, इदमत्रास्ति, इदमत्र नास्तीत्यादिप्रात्यक्षिकप्रतीतेः नियमेन असंदिग्धप्रवृत्ति-

जनन्याः, तथैव सजातीयसंवादरहितायाः वंशे चाक्षुषोरगप्रत्यक्षवत् शंखे-पीतत्वप्रत्यक्षवत् शुक्तिरंगवंगादिषु रजतवंगरंगादिप्रत्यक्षवच्च दोषाजन्यत्वेन भ्रमत्वमङ्गीकारार्हम्, तद्वत् क्लृप्तदोषाजन्यत्वात् तदन्यदोषजन्यत्वकल्पनस्य भ्रमत्वनिश्चयाधीनत्वेन अन्योन्याश्रयात् । नायमुरगः किन्तु वंश एव शङ्खो न पीतः किन्तु श्वेत एव, इदं न रजतं किन्तु शुक्तिरेव, नायमुरगः किन्तु वंश एवोरगात्मनाऽभात्, श्वेत एव शङ्खः पीतत्वेन अभात्, इयं शुक्तिरेव रजतात्मना अभात् इत्यादिप्रतीतिवत् घटादौ, नायं घटः किन्तु अघटः एव, अयं घट एव पटात्मनाऽभात्, घटः सन्न किन्तु असन्नेव सदात्मनाऽभात् इत्यादिप्रात्यक्षिकबाधादर्शनेन तत्र तादृशबाधेन भ्रमत्व-कल्पनाया असंभवेन प्रमाणप्रतिपन्ने भ्रमत्वनिर्वाहाय क्लृप्तदोषासम्भवेऽपि, अक्लृप्त एव कश्चिद्दोषोऽवश्यं कल्पनीय इत्युक्तेरपि अनवकाशात् ।

एतेन अयं घटः एतद्घटभिन्नः घटत्वात् ज्ञेयत्वात् घटान्तरवदित्या-द्यनुमानेन एतद्घटस्य, एतद्घटभिन्नत्वसिद्धिः । तत्र प्रत्यक्षेण जायमाना घटादिप्रतीतिः भ्रान्तिरेव, तद्भ्रान्तित्वनिर्वाहाय क्लृप्तदोषस्य योग्यानुपलब्ध्या अभावनिश्चयेऽपि दोषान्तरमवश्यं कल्पनीयम् । अप्रामाण्यापरनामकभ्रान्ति-त्वस्य परतस्त्वेन दोषप्रयोज्यत्वनियमादिति निरस्तम् ॥

वह्न्यौष्ण्यानुमानवत् घटे घटभिन्नत्वानुमानस्यापि क्लृप्तदोषाजन्य-परिक्षितस्वतःप्रमाणभूतघटत्वग्राहिप्रत्यक्षबाधितत्वेन घटभिन्नत्वासाधकत्वात् । अनुमानस्य स्वतःप्रमाणमूलकत्वं विना स्वातन्त्र्येण असंभवेन स्वविषयानि-श्चायकत्वाच्च । अन्यथा सुरापानममृतत्वसाधनं पानत्वात् सोमपानवत् इत्याद्यनुमानेन सुरापानस्यापि अमृतत्वसाधनत्वसिद्ध्यापत्तेः । न सुरां पिबेत् इति श्रुतिबाधितत्वात् तस्य तदुपायत्वासिद्धौ च प्रकृतेऽपि उदाहृतप्रत्यक्ष-विरोधात् घटत्वाद्यनुमानेन अघटत्वासिद्धिरिति स्यात् ।

एतेनैव साक्षात्कारिभ्रमविषयत्वस्य अधिष्ठानयाथात्म्यगोचरसाक्षात्कारि-विपरीतदर्शनमेव विरोधि । दिङ्मोहादौ तथा दर्शनात् । तथाच सदाद्याकार-

गोचरप्रत्यक्षभ्रमाविषयस्य घटादियोग्यजगतः नेदानीं बाधो दृश्यते । तदधिष्ठानयाथात्म्यगोचरदर्शनाधीनविपरीतदर्शनस्य इदानीमनुदयात् । तदनुदयश्च अनाद्यविद्यारूपदोषेण प्रतिबन्धात् इति (तु) प्रत्यूढम् । (निराकृतम्)

एतत्कल्पनायाः सदाद्याकारकजगद्भानभ्रमत्वसिद्ध्यधीनत्वेन अन्योन्याश्रयात् । किञ्च साक्षात्कारिभ्रमविषयशुक्तिरूप्यादेः साक्षात्कारिविपरीतदर्शनेन बाधः तदैवोपलभ्येत यदा शुक्त्याद्यधिष्ठानगतकालपृष्ठत्रिकोणत्वादिविशेषदर्शनेन तद्भ्रमे अप्रामाण्यशङ्का वा तन्निर्णयो वा जायते । तथाच तेनैव न्यायेन सदाद्याकारिप्रत्यक्षादिभ्रमविषयस्य जगतः बाधमिच्छता परेण तदधिष्ठानगतविशेषदर्शनेन तद्गोचरभ्रमे अप्रामाण्यशङ्का वा तन्निश्चयो वा प्रथमं जायते तदनन्तरं अनुमानेन शब्देन वा तद्बाधकज्ञानोदय इति स्वीकार्यम् । नान्यथा । नचैवं परेण स्वीकर्तुं शक्यते । तेन जगदध्यासाधिष्ठानस्य निर्विशेषत्वेनैव अङ्गीकारात्, मध्ये विशेषदर्शनानङ्गीकाराच्च । नहि अप्रामाण्यशङ्काशून्यसदाद्याकारजगद्गोचरप्रत्यक्षानुमानशब्दजन्यज्ञाने जागरूके अनुमानान्तरेण शब्दान्तरेण वा तद्विरोधिज्ञानान्तरं उत्पत्तुमर्हति येन तज्जगद्भानबाधकं स्यात् ।

एतेन रज्जौ प्रत्यक्षतः सर्पभ्रमे सत्यपि नायं सर्पः इत्याप्तवाक्यात् तद्बाधकशाब्दप्रमा विशेषदर्शनादिकं विनैव जायत इत्यपास्तम् ।

सर्पभ्रमे अप्रामाण्यशङ्कां विना नायं सर्प इति शब्दात् तज्जननासंप्रतिपत्तेः । किञ्च नायं सर्प इति शब्दस्य आप्तोक्तत्व(आप्तोक्तशब्दविषयत्व)निश्चयं विना सर्पभ्रमवतः न ततो निष्कंपप्रवृत्तिः । नवा तत्प्रयुक्तभयकंपादिनिवृत्तिरिति सर्वसंप्रतिपन्नम् । वक्तुराप्तिश्च प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानं वा भ्रमप्रमादादिदोषराहित्यं वा नान्यत् । एवञ्च तादृशशब्दविषयत्वरूपविशेषदर्शनमस्त्येव श्रोतुरिति तेन सर्पज्ञाने अप्रामाण्यशङ्का वा तन्निश्चयो वा जायत एव । नायं सर्प इति वाक्यात् असर्पत्वबुद्ध्या बाधः नान्यथेति किमनुपपन्नम् । किञ्च अयं सर्प इति अप्रामाण्यशङ्काशून्य-

सर्पत्ववैशिष्ट्यावगाहिनिश्चये सति कथं नायं सर्प इति शब्दात् इयमसर्पत्वधीः। शाब्दबोधे अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वात्। किञ्च तस्याप्रतिबंधकत्वेऽपि शब्दादसर्पत्वधीर्जायमाना ग्राह्याभावागाहिनिश्चयकालीनाहार्यरूपैव स्यात्। किमतो यद्येवमिति चेत् नायं सर्प इति ज्ञानापादितभयकंपादिनिवर्तिका न स्यात्। असर्पत्वाज्ञाननिवृत्तिश्च न स्यात्। सर्पहननाद्यनुकूलोद्यमश्च स्यात्। नहि सर्वं रजतमित्याहार्यज्ञानवान् रजतार्थितया सर्वत्र प्रवर्तत इत्यस्ति। तथाच नायं सर्प इति वाक्यादपि असर्पधीर्जायमाना अनाहार्यरूपैव वाच्या। विषयाभावात् प्रमारूपा च। साच पूर्वोत्पन्नसर्पत्वनिश्चये यावन्नाप्रामाण्यशङ्काऽधीयते तन्निश्चयो वा (आधीयते) तावत्स्वात्मानमलभमाना तत्राप्रामाण्यशङ्काकारणं कल्पयतीति अकामेनापि स्वीकार्यम्। किञ्च प्रामाण्यस्वतस्त्वपक्षे निश्चितप्रामाण्यादेवार्थनिश्चयात् सर्वत्र निष्कंपप्रवृत्तिरिति स्थिते शब्दजन्यासर्पत्वज्ञानात् तथाविधादेव प्रवृत्त्यादिकं वाच्यम्। प्रामाण्यनिश्चयश्च तदैव संभवेत् यदा विरोध्युपस्थितितत्सामग्र्योरसमवधानम्। प्रामाण्यमपि तदैव ज्ञानं यत्प्रकारकं तत्प्रकारत्वमर्थस्य। नच रज्जौ सर्पत्ववैशिष्ट्यावगाहिनि समानविषये ज्ञाने जागरूके असर्पत्ववैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं भवितुमर्हति। कथमेवं शब्दाज्जायमानमसर्पत्वज्ञानं निश्चितप्रामाण्यं संभवतीति न जानीमः। भवितव्यं च तेन अवश्यम्। अन्यथा उक्तकार्यानिर्वाहात्। एवञ्च एवंविधस्थले तन्निर्वाहाय अस्मद्रीतिरेवाश्रयणीया। रीत्यंतरासंभवात्।

केचित्तु प्रामाण्यस्वतस्त्वस्य आवयोः औत्सर्गिकत्वात् यज्ज्ञानं यत्र प्रतिबन्धकं तत्सामग्र्यपि तत्प्रतिबन्धिकेति न्यायात् प्रामाण्यविरोध्युपस्थितितत्सामग्रीसत्त्वदशायां प्रामाण्यग्रहो न संभवतीत्युपेयम्। एवञ्च नायं सर्प इति शब्दोत्थज्ञानेऽपि प्रामाण्यग्रहोऽसंभवीति पूर्वोत्पन्नसर्पज्ञाने अप्रमारूपेऽपि ज्ञानग्राहकसामग्र्या प्रामाण्यग्रहस्य निश्चितत्वेन तेन असर्पत्वज्ञानप्रामाण्यविरोध्युपस्थितिसत्त्वात्। नच अप्रमापि प्रमेत्येवं गृह्यते इत्युपगमात्,

सर्पज्ञाने विरोधिप्रामाण्यनिश्चयसत्त्वेपि असर्पत्वज्ञाने तदभावात् । तत्र प्रामाण्यनिश्चये किं बाधकम् ? नहि भिन्नविषये बाधकत्वं संभवतीति वाच्यम् । एकस्यामेव रज्जौ सर्पत्ववैशिष्ट्यावगाहिज्ञानवत् असर्पत्ववैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य स्वीकारात् । समानविषयत्वस्य सत्त्वात् । ज्ञानं यत्प्रकारकं तस्य स्वविषये तद्वत्त्वातिरेकेण प्रामाण्याभावात् । अत एव प्रामाण्यसंशयः तद्वत्त्वसंशयपर्यवसन्नः इति न्यायविदः ।

नच रज्जौ प्रत्यक्षतः सर्प इति ज्ञाने विरोधिनि(निश्चितप्रामाण्ये) जागरूके शब्दात् असर्प (नायं सर्पः) इति धीरेव न संभवतीति वाच्यम् । अयोग्यता निश्चयस्य शाब्दबाधाप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा जल्पकथायां वादिप्रतिवादिनोः विरुद्धार्थप्रतिज्ञावयवात् परस्परविरुद्धार्थनिश्चयवत्त्वेन तदर्थगोचरज्ञानासंभवात् तदीयन्यायवाक्यप्रयोगो बधिरकलहवद्व्यर्थः स्यात् । तस्मात् शब्दात् असर्पत्वज्ञानेन निश्चितप्रामाण्येन सर्पज्ञानस्य बाधमिच्छता तदपेक्षया प्राबल्यमवश्यमुपेयम् । न्यूनबलेन वा समबलेन वा तद्विषयापहारमुखेन बाधासंभवात् । तस्मात् निर्दोषशब्दत्वादिरूपविशेषदर्शनेन सर्पज्ञाने अप्रामाण्यशङ्कायां तन्निश्चये वा सत्येव नायं सर्पइतिशब्दात् आप्तोक्तत्वेन निश्चितात् पुनःपुनः सूक्ष्मेक्षिकया परामर्शेन रज्जौ असर्पत्वव्यापारान्तरनिश्चयसहकृतात् अधिकबलात् सर्पज्ञानबाधकं अनाहार्यरूपमेव असर्पत्वज्ञानं जायते । तथापि तदाहार्यकल्पनमकिञ्चित्करम् । अत एव नायं सर्प इति वक्तारं प्रति किमेवमेवोच्यते किं वा सम्यग्विचार्योच्यते इति पृच्छन्तः श्रोतारो लोके बहुलमुपलभ्यन्त इत्याहुः ।

तथाच उक्तरीत्यैव योग्यजगत्प्रत्यक्षे योग्यानुपलब्ध्या क्लृप्तदोषाजन्यत्वेन निश्चिते नियमेन विसंवादरहिते सजातीयविजातीयसंवादवति च तेन तेन रूपेण तत्तदर्थगोचरे प्रामाण्यस्वतस्त्वात् निश्चितप्रामाण्ये जागरूके अत एव अप्रामाण्यशङ्काशून्ये अनादिकालमारभ्याद्यपर्यन्तं विरोधिप्रत्यक्षरहिते सति अनुमानेन शब्देन वा तदन्यथात्वगोचरधियः असम्भवात् ब्रह्मवत् अबाध्यत्वं

किं नोपेयम्? साधकबाधकप्रमाणभावाभावयोः अविशेषात्। एतेन विशेष-शब्दार्थस्य करचरणवक्रकोटरादिरूपतया अनवगतत्वात् पुरुषस्थाण्वादौ अतथात्वेन भ्रमे साक्षात्कारात्मनि अननुगततत्तद्विशेषदर्शनस्य यथा अप्रामाण्य-शङ्काधायकत्वं निश्चयाधायकत्वं वा तथा जगदध्यासाधिष्ठानभूते ब्रह्मणि वस्तुतो निर्विशेषतया अतदात्मनि तदात्मतया ज्ञानगोचरे निर्विशेषत्वरूपविशेषस्य सत्त्वात् तस्य अखण्डब्रह्मणि चिन्मात्रत्वेन तत्सविशेषत्वानापादकत्वात्। श्रुतिविशेषेण तादृशविशेषस्य दर्शने जाते तेन योग्यायोग्यजगद्वत्तया तदात्मतया च ब्रह्मगोचरे श्रुतिजन्ये ज्ञाने अप्रामाण्यशङ्कायां तन्निश्चये वा (आहिते) जगदबाध्यत्वं निष्प्रत्यूहम्।

एतेन—नेति नेति, नेह नानास्ति किञ्चन, एकमेवाद्वितीयम्, अन्यदेव तद्विदितादथोऽविदितादधि, नह्यस्ति द्वैतसिद्धिः, आत्मैव सिद्धोऽद्वितीयो मायया ह्यन्यदिव, नात्र काचन भिदास्ति, नैवात्र काचन भिदास्ति, अत्र-भिदामिव मन्यमानः शतधा भिन्नः, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति, यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः इत्यादिश्रुतिविशेषैः बाधकज्ञानोदयः संभवतीति निरस्तम्। तथापि श्रुतिजन्यज्ञानात् जगत्प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वासिद्धेः। तदैव हि तस्य भ्रमत्वं संभवति यदि योग्यायोग्यप्रपञ्चस्य प्रत्यक्षतो ब्रह्मणि प्रसक्तिः स्यात्। अयोग्यस्य सर्वथा प्रत्यक्षतोऽप्रसक्तेः। योग्यस्य सतोऽपि ब्रह्मणि अप्रसक्तेश्च। केवलो निर्गुणश्चेत्यादिविशेषनिषेधश्रुतीनामपि नेति नेतीत्यादि-श्रुतिवत् त्वद्रीत्या बाधकश्रुतित्वेन तासां ब्रह्मसप्रपञ्चत्वावेदकश्रुतिभिरिव आसां ब्रह्मनिर्विशेषत्वावेदकश्रुतीनामपि तत्सविशेषत्वावेदकश्रुतिभिः सत्प्रतिपक्षितत्वेन ब्रह्मनिर्विशेषत्वप्रत्यायकत्वासंभवाच्च। ब्रह्मनिष्प्रपञ्चत्वज्ञानेन तत्सप्रपञ्चत्वावेदक-श्रुतिजन्यज्ञाने ब्रह्मनिर्विशेषत्वज्ञानेनोक्तरीत्या विशेषदर्शनात्मकत्वरहितेन ब्रह्म-सविशेषत्वावेदकश्रुतिजन्यज्ञानेऽपि अप्रामाण्यशङ्कायाः तन्निश्चयस्य वा आधाना-संभवात्। नहि स्वयमलब्धात्मकेन तेन तदाधानं कर्तुं शक्यम्। नहि सति प्रतिबन्धके इतरकारणसमवधानसत्त्वेऽपि तत्कार्यत्वाभिमतं स्वात्मानं लभमानं

दृष्टचरम् । ब्रह्मणि प्रपञ्चविधितन्निषेधयोः गुणविधितन्निषेधयोः आकार-विधितन्निषेधयोश्च षोडशिग्रहणतन्निषेधवाक्योदितापूर्वतादिरूपतात्पर्यलिंगत्वेन अप्रामाण्यकारणाभावेन च तुल्यबलवत्त्वात् तयोरेकेनापरस्य सर्वात्मना बाधा-योगात् । व्यवस्थितविषयत्वाश्रयेण तुल्यवत्प्रामाण्योपगमस्यैव उचितत्वाच्च । किञ्च निषेधस्य यथाकथञ्चित् विना प्रसक्तिमयोगेन ब्रह्मणि वियदादिप्रपञ्चस्य गुणानामाकाराणां च मानान्तरेण प्रसक्त्यभावेन श्रुत्यैव प्रसक्तिर्वाच्या । एवञ्च निषेधप्रवृत्तेः प्रसंजकप्रमाणप्रवृत्तिं विना अयोगेन उपजीव्यतया प्रसंजकप्रमाणस्यैव प्राबल्यमापतितमिति तदनुसारेणैव उपजीवकप्रमाणस्य प्रामाण्यमुपपादनीयम् । ननु उपजीवकानुरोधेन उपजीव्यप्रामाण्यमिति कथं निषेधप्रमाणेन विधायकप्रमाणस्य सर्वथा बाधः । शुक्तौ इदं रूप्यमिति ज्ञानस्य उपजीव्यस्य सतोऽपि यद्यपि नेदं रजतमिति ज्ञानेन बाधो दृश्यते तथापि तस्य यदंशे उपजीव्यत्वं तदंशे तस्य न तेन बाधः । यदंशे तस्य च तेन बाधः न तदंशे तस्योपजीव्यत्वमिति अविरोधः । यद्यपि चाधिकरणज्ञानवत् प्रति-योगिज्ञानस्यापि प्रतियोगिज्ञानत्वदिना कारणतया बाधकज्ञानं प्रत्युपजीव्यत्वम-विशिष्टम् । तथापि दोषजन्यत्वविशिष्टमुपजीव्यत्वमिदं रजतमिति ज्ञानस्येद-मंश इव न निपेध्यरजतांश इति विशेषविवक्षया तस्यानुपजीव्यत्वोक्तिरिति, अविरोधः ।

ननु योग्ये जगति घटः सन्, पटः सन्, घटः स्फुरति, पटः स्फुरति इदं सुवर्णं प्रियं इदञ्च प्रियमिति प्रत्यक्षप्रतीतेर्घटादिसत्त्वं स्फुरणत्वं प्रियत्वं च विषय इति सर्वानुभवसिद्धम् । तच्च सत्त्वादिकं ब्रह्मगतमेव न घटादिरूप-जगद्गतम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुत्या सद्रूपत्वज्ञानरूपत्वादेः ब्रह्मलक्षणत्ववर्णनात् । ब्रह्म किंलक्षणकमिति प्रश्नो-त्तरत्वेन प्रवृत्तस्य सत्यं ज्ञानमनन्तं, नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादेः तल्लक्षण-प्रतिपादनपरत्वावश्यंभावात् सत्त्वादिकं ब्रह्मलक्षणमवश्यमुपेयम् । तल्लक्षणं भगवदितरव्यावृत्तमेव तल्लक्षणत्वमर्हति, न त्वन्यथा । न च अतिव्याप्त्य-

व्याप्त्यसंभवि वा लक्षणं भवितुमर्हति। न च वाच्यं ब्रह्मलक्षणभूतं सत्त्वादिकं कथं घटादिनिष्ठतया प्रतीयत इति। शुक्तीदंत्वस्य शुक्तिरूप्य इव ब्रह्म-सद्रूपत्वादेः घटादिनिष्ठत्वेन प्रतीतिसंभवेन कथंताऽनवकाशात्।

ननु शुक्तौ इदं रूप्यमिति ज्ञानानन्तरं नेदं रजतमिति विशेषदर्शनोत्थ-बाधकज्ञानेन तद्रजतज्ञानस्य भ्रमत्वावधारणेन तत्राध्यस्तरजतगतत्वेन प्रतीतेदं-त्वस्य बाधानुरोधेन तदध्यासाधिष्ठानशुक्तिनिष्ठत्वाश्रयणं युक्तम्। प्रकृते तु न तथाऽऽश्रयणं युक्तम्। तथाऽऽश्रयणं च तदैव युक्तं भवेत् यदि सन् घट इत्यादिप्रत्यक्षप्रतीतिः भ्रमो भवेत्। तद्भ्रमत्वं च तदैव सिध्येत् यद्यत्र घटादेः सद्रूपत्वबाधकं भवेत्। अन्यथा अन्योन्याश्रयादिति चेन्न। सत्यत्वादेः ब्रह्मलक्षणत्वान्यथानुपपत्तेरेव बाधकत्वात्। तदाहुः—

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम्।
आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्॥ इति।

तथाच ब्रह्मव्यतिरेकेण सच्चिदानन्दस्वरूपस्य वस्तुनोऽभावात् घटाद्यर्थे प्रतीयमानं सत्त्वादिकं ब्रह्ममात्ररूपमेवेत्युपेयम्। तस्य घटादिसम्बन्धभानं च घटादेस्तादृशे ब्रह्मण्याध्यासिकसम्बन्धस्वीकारेणैवोपपादनीयमिति कथं घटादौ सत्त्वादिग्राहिप्रत्यक्षस्य तद्बाधकप्रमाणत्वेनाभिमतायाः नेह नानेत्यादिश्रुतेः न समानविषयत्वम्। सति च समानविषयत्वे कथं तत्सत्त्वादिग्राहिप्रत्यक्षस्या-भ्रमत्वम्। एवं 'तत्त्वमसि, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिप्रत्यग्ब्रह्माभेदा-वेदकतद्भेदनिषेधकश्रुतेः नाहमीश्वरः नाहं सर्वज्ञः, नाहं चिन्मात्रं इत्यादि-प्रत्यक्षस्य च विरुद्धार्थविषयत्वं समानविषयत्वं च स्फुटम्, उक्तरीत्या तद्भेद-ज्ञानस्य भ्रमत्वम्, तद्भेदस्य अध्यस्तत्वं च। तथाच अनयोरेकं बाध्यं विरुद्धार्थग्राहित्वादितिन्यायेन श्रुतिप्रत्यक्षयोरन्यतरबाधावश्यंभावे तत्र श्रुतेर-पौरुषेयतया नित्यनिर्दोषतया च तत्परत्वेन च अपच्छेदन्यायेन परत्वेन च प्राबल्यात् बाधकत्वम्। प्रत्यक्षस्य तु संभावितदोषत्वेन निषेध्यसमर्पकत्वेन पूर्वतया दुर्बलत्वेन बाध्यत्वमिति मदभ्युपगम इति चेन्न।

सत्यं ज्ञानमित्यादिश्रुत्या अबाध्यत्वरूपसत्त्वस्य ब्रह्मलक्षणरूपत्ववर्णनात् 'तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति, तानि ह वा एतानि त्रीणि अक्षराणि, सत् ति यमिति । तद्यत्सत् तदमृतम् , अथ यत् ति तन्मर्त्यम् , अथ यद् यं तेनोभे यच्छति, यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा एवंवित् स्वर्गं लोकमेतीति' छन्दोगश्रुत्या (छां. अ. ८, खण्डः १, वाक्यं ७) फलरूपतात्पर्यलिङ्गवत्या मुक्तामुक्तनियामकत्वेन यत् सत्यशब्दार्थत्वेनोक्तम् तस्यैवेह सत्यशब्दार्थस्य ब्रह्मलक्षणत्वर्णनात् , वेदे वैदिकस्यैवार्थस्य अंतरङ्गबाधकं विना ग्राह्यत्वात् । अत एव पञ्चदश ..... भवन्ति 'उग्रंवचोऽपावधीं त्वेषं वचो अपावधीम्' (पू मी. अ. २, पा. १, अनुषङ्गाधि. १७) इत्यादौ यदाजिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वम् , अशनायापिपासे ह वा उग्रं वचः इत्यादिना वेदे तेनोक्तस्यैवार्थस्य ग्रहणम् । न च सत्यनामनिर्वचनस्य उपासनार्थत्वेन प्रवृत्ततया प्रकरणान्तःस्थितत्वेन च निर्णीतस्य कथं ब्रह्मलक्षणं वक्तुं प्रवृत्तवाक्यगतसत्यशब्दार्थनिर्णयहेतुत्वमिति वाच्यम् । तथापि मुक्तामुक्तनियामकत्वस्य सत्यशब्दार्थत्वेन वेदोक्तत्वानपायात् । अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति यस्मादुच्चार्यमाण एव बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेतीति प्रकरणान्तरगतनिरुक्तेरपि ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादौ सर्वैरपि ब्रह्मशब्दार्थनिर्णयहेतुत्वेनाश्रयणाच्च । लोकवेदाधिकरणन्यायस्य कण्ठतो वेदार्थविषयत्वात् । अत एव कश्छन्दसां योगमावेद धीर इति वेदतात्पर्यगोचरार्थस्य दुर्विभाव्यत्वेनोक्तिः सङ्गच्छते । नचैवं यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघम् , ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यमित्यादिवेदगतसत्यशब्दस्यापि वेदे वैदिकार्थस्यैव ग्राह्यत्वादितिन्यायेन मुक्तामुक्तनियामकत्वार्थः किं न स्यादिति वाच्यम् । वेदे वैदिकार्थस्यैव ग्रहणमित्यस्यौत्सर्गिकत्वात् । प्रकृते च सत्यशब्दस्य शुक्तिरूप्यादिव्यावृत्तब्रह्मजगत्साधारणभ्रमविषयत्वाभावप्रतीतिविषयत्वपारूबाध्यत्वापरपर्यायसत्यत्वार्थकत्वनिर्वाहाय तन्न मोघम् इति अमोघत्ववर्णनासंभवेन च तत्परत्वस्य त्यागात् । सदेव सोम्येदमग्र आसीत् , कथमसतः सज्जायेत इत्यादिश्रुत्यन्तरेण ब्रह्मणोऽपि अबाध्यत्वरूपसत्त्वसिद्धेश्च ।

एवं तुर्यं तत् सर्वदृक् सदा इति ब्रह्मापरोक्षज्ञानस्य सदा प्रामाणिकसर्वविषयकत्वश्रवणात् तदनुसारेण सत्यज्ञानादिवाक्यगतज्ञानपदमपि तादृशज्ञानरूपत्वरूपं ब्रह्मणो लक्षणान्तरमपि नातिप्रसक्तम् । एवं अनन्तत्वमपि लक्षणान्तरं युक्तम् । नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यत्रापि नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामिति श्रुत्यनुसारेण अनन्याधीनं नित्यत्वं ब्रह्मणो लक्षणम्, विज्ञानपदमपि उक्तरीत्या ज्ञानविशेषपरमिति तद्रूपत्वमपि तस्यानतिप्रसक्तं लक्षणान्तरम्, एवम् आनन्दपदस्यापि स एको ब्रह्मण आनन्दः, यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह, एतस्यैवानन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनया ब्रह्मानन्दस्य अपरिमितत्वलाभात्, तादृशानन्दपरत्वेन तादृशानन्दरूपत्वमपि तस्य लक्षणान्तरमिति सिध्यति । नहि एवंविधलक्षणवाक्यार्थसंपत्तौ तदनुरोधेन कथं योग्यायोग्यस्य जगतः भ्रमाविषयत्वेन प्रमितिविषयत्वरूपाबाध्यत्वासिद्धिः । तत्सिद्धौ (जगतः अबाध्यत्वसिद्धौ) च जगदन्तः पातिनो योग्यस्य घटादेः सच्चिदानन्दरूपब्रह्मण्यध्याससिद्धिः तदसिद्धौ च प्रत्यक्षतः प्रतीयमानघटादिकं सर्वं ब्रह्मरूपाधिष्ठानगतमेव आरोपितरजते शुक्तीदंत्ववत् घटादिनिष्ठतया भातीति परांगीकारः कथमिति न जानीमः ।

किञ्च घटस्सन् पटस्सन् इत्यादियोग्यजगद्गोचरप्रत्यक्षस्य यावत्प्रबलप्रमाणान्तरेण भ्रमत्वनिश्चयो न तावत् सच्चिदानन्दरूपस्य त्वदभिमतब्रह्मणोऽधिष्ठानत्वसिद्धिः । तथा घटादिनिष्ठतया प्रतीयमानसत्त्वादेः न तथाविधाधिष्ठानगतत्वसिद्धिरिति तदुभयसिद्ध्यर्थं उक्तप्रत्यक्षस्य केनापि प्रबलप्रमाणान्तरेण भ्रमत्वनिश्चयो भवतीति वाच्यम् । नहि तथा वक्तुं शक्यते । तथाविधप्रमाणान्तराभावात् । एतच्छ्रुत्यैव तत्सिद्ध्यङ्गीकारे अन्योन्याश्रय इत्युक्तम् । अपि च नेन्द्रियाणि नानुमानं वेदा ह्येवैनं वेदयन्ति तस्मादाहुर्वेदा इति, न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्, नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् इत्यादिश्रुत्या औपनिषदः पुरुषः, (तंत्वा) औप-

निषदं पुरुषं पृच्छामि इत्यादिश्रुत्या च इन्द्रियग्राह्यत्वं प्रतिषिध्य ब्रह्मणो वेदैकसमधिगम्यत्ववर्णनात्, चाक्षुषत्वप्रयोजकरूपादिराहित्येन चक्षुरयोग्यत्व-वर्णनाच्च तस्य घटस्सन् इत्याद्यैन्द्रियकप्रत्यक्षप्रतीतिविषयत्वस्वीकारः परकीयः कथमुपपद्यते इति न जानीमः । नहि अयोग्ये यागादिजन्यातिशये योग्य-पदार्थाध्यासः ऐन्द्रियको भवन् दृष्टचरः । किञ्च त्वदीयजगन्मिथ्यात्वसाध-नानुमानं घटादियोग्यजगत्सत्त्वग्राहिप्रत्यक्षबाधितमिति मयोक्ते, वर्तमानमात्र-ग्राहिप्रत्यक्षस्य त्रिकालाबाधितत्वरूपसत्त्वग्राहित्वासम्भवेन तद्बाधितत्वोद्भावनं त्वदीयमनुपपन्नमिति वदन्तं मां प्रति वदता त्वयापि ब्रह्मगततादृशसत्त्वस्य तदध्यस्तघटादिगतत्वेन प्रत्यक्षविषयत्वाङ्गीकारे व्याहत्यापत्त्या तस्य प्रत्यक्षा-विषयत्वमेवोपेयमिति किमधिकमाचरितम् ।

ननु चक्षुरयोग्यस्याकाशस्यापि योग्याभ्रनक्षत्रसंबन्धितया तज्जन्यप्रत्यक्ष-विषयत्वं दृश्यते । तथा चक्षुरयोग्यस्य राहोस्तद्योग्यचन्द्रसंबन्धेन चाक्षुषत्वं दृश्यत इति चेत् (न) । साभ्रनक्षत्रत्वेन प्रभामण्डलस्यैव चाक्षुषप्रत्यक्ष-विषयत्वेनाकाशस्य तद्गोचरत्वासिद्धेः । राहोश्च महत्त्वसमानाधिरणोद्भूतनील-रूपवत्त्वेनायोग्यत्वासिद्धेः । चन्द्रोपरागाभावकाले चक्षुषा तदनुपलम्भस्येन्द्रिय-सम्प्रयोगाभावेन व्यञ्जकाभावेन प्रतिबन्धकसद्भावेनैवोपपत्तेः । तेषां कार्यैककल्प्य-त्वेनाभावावधारणात् । अन्यथा योग्यार्थसंबन्धित्वेन धर्मादेर्योग्यनयनगोल-कादिसंबन्धेन च चक्षुरिन्द्रियादेश्च प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । अत एव सर्वप्रत्ययवेद्ये च ब्रह्मरूपे व्यवस्थित इत्यादिपराङ्गीकारः प्रत्यूढः (निराकृतः) । तस्मा-च्छ्रुतिप्रत्यक्षयोः समानविषयत्वाभावात् अपच्छेदन्यायेन प्रबलया परया श्रुत्या पूर्वस्य दुर्बलस्य प्रत्यक्षस्य बाध इत्युक्तमयुक्तम् । प्रमाणानां समान-विषयत्वे एव प्राबल्यदौर्बल्यप्रयुक्तबाध्यबाधकभावनिर्णयावसरात् ।

यत्तु न्यायामृते उपक्रमाधिकरणन्यायेन श्रुत्यपेक्षया प्रत्यक्षप्राबल्य-समर्थनं गुरुचरणैः कृतं तत्तु समानविषयत्वमभ्युपेत्य कृतमिति न तद्विरोधः । एतेनैव तत्त्वमसि नान्यदतोऽस्ति द्रष्टेत्यादि तत्पदार्थभेदतद्भेदनिषेधकश्रुते-

स्तद्भेदग्राहिप्रत्यक्षापेक्षया परत्वेनापच्छेदन्यायेन प्रबलत्वात् तया तद्भेदग्राहिप्रत्यक्षबाध इति पराङ्गीकारः प्रत्यूढः (निराकृतः)। परीत्यैव तच्छ्रुतिप्रत्यक्षयोः समानविषयत्वाभावात् । तत्त्वंपदलक्षितशोधितचिन्मात्राभेदतद्भेदनिषेधयोरेव परेण तच्छ्रुतितात्पर्यगोचरार्थत्वोपगमात्, तस्य वेदैकसमधिगम्यत्वेन प्रत्यक्षागोचरत्वात्। प्रत्यक्षस्य विशिष्टोपहितविषयत्वेन विशिष्टोपहितचैतन्ययोरविशिष्टानुपहितचैतन्यादन्यत्वेन भिन्नविषयत्वात्। तद्भेदस्य श्रौतनिषेधाविषयत्वेन पारमार्थिकत्वापत्तेश्चेति दिक्॥

यद्यपि, त्वंपदार्थजीवे तत्पदार्थाद्ब्रह्मणो, नाहमीश्वर इत्यादिप्रत्यक्षेण भेदो विषयीक्रियते। तत्त्वमसि, नान्योऽतोस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुत्या तत्पदार्थेन ब्रह्मणा त्वंपदार्थे जीव एवाभेदो बोध्यते एव। भेदश्च निषेध्य एवेति श्रुतिप्रत्यक्षयोः समानविषयत्वमिति प्रतिभाति। तत्त्वमस्ययमात्मा नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतिशरीरग्राहिश्रोत्रजन्यप्रत्यक्षस्य प्रमात्वेन विना प्रसिद्धानुपूर्वीरूपश्रुतिशरीरासिद्धेस्तत्प्रामाण्येऽवश्याभ्युपेये यथावच्छ्रुतिसिद्धार्थमङ्गीकृतप्रमाणभावेन श्रौत्रप्रत्यक्षेणोपजीव्यसजातीयतया प्रामाण्यग्राहितयाप्युपजीव्येन प्रबलेनोपक्रमाधिकरणन्यायेनासञ्जातविरोधितया श्रुतिलिङ्गाधिकरणन्यायेन शीघ्रगामितया सामान्यविशेषन्यायेन विशेषविशिष्टतया च प्रबलेन तत्पदार्थाद्ब्रह्मणः त्वंपदार्थे जीवे नाहमीश्वरो, नाहं सर्वज्ञो, नाहं चिन्मात्रमिति भेदग्राहिणा श्रुत्यपेक्षयापि, अनाद्यनन्तत्वेन दोषाजन्यतया तत एवोत्तर(एवचरम)वृत्तिवत् स्वतःप्रमारूपेण साक्षिप्रत्यक्षेण विरोधात्। देवदत्त त्वं सिद्धोऽसि अद्वितीयोऽसि भूपतिरिति लौकिकप्रमाणवाक्यस्य परीक्षितप्रत्यक्षविरोधेन गौणार्थत्वाश्रयणवत् गौणार्थत्वाश्रयणस्यैवोचितत्वेन श्रुतिप्रत्यक्षयोः समानविषयत्वासिद्धेरिति दिक्॥छ॥

अपि च यदा 'न तौ पशौ करोती'त्यत्र पशुयागे इतिकर्तव्यताकांक्षया अनुमितस्यापि पशौ करोतीति चोदकस्य न तेन सर्वात्मना बाध इति आश्रितं, तदा किमु वक्तव्यं विधिनिषेधशास्त्रयोः द्वयोरपि प्रत्यक्षयोः निषेधशास्त्रेण विधायकशास्त्रस्य सर्वात्मना बाधो न ह्याश्रयणीय इति। तदाहुः—

सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति। यद्यपि ब्रह्मसप्रपञ्चत्वाद्यावेदक-श्रुतीनां लिङ्लोट्तव्यादिविधिप्रत्ययान्तसमभिव्याहाराभावात् स्वर्गकामो यजेते-त्यादिवत् नाप्रवृत्तप्रवर्तकत्वरूपं विधित्वम्, तथापि अज्ञातज्ञापनलक्षणविधित्वं प्रवर्तकाप्रवर्तकसाधारणमस्त्येव।

किञ्च उपक्रमाधिकरणन्यायेन अनुपसंजातविरोधितया श्रुतिलिङ्गाधि-करणन्यायेन शीघ्रगामितया सामान्यविशेषन्यायेन सावकाशनिरवकाशन्यायेन निरवकाशतया प्रभूताल्पत्वन्यायेन भूयस्त्वेन च ब्रह्मसप्रपञ्चत्वाद्यावेदकश्रुती-नामेव प्राबल्यमस्तीति तदनुसारेणैव निषेधशास्त्रप्रामाण्योपपादनमुचितम्। नतु अनथाभूतदुर्बलतन्निषेधशास्त्रानुसारेण तासां प्रामाण्योपपादनम् (उचितम्)।

एतेन ब्रह्मसप्रपञ्चत्वाद्यावेदकश्रुतीनां व्यावहारिकप्रपञ्चादिविषयतया साव-काशत्वम्, तन्निषेधकश्रुतीनां पारमार्थिकतन्निषेधविषयतया भिन्नविषयत्वम्, अनन्यविषयतया न सावकाशत्वं चेति तुल्यवत् प्रामाण्यं नानुपपन्नमिति निरस्तम्। व्यावहारिकस्य बाध्यविशेषतया तद्विषयत्वेन प्रामाण्यनिर्वाहस्यैवा-संभवात्। नहि सर्वथा बाधरहितार्थकत्वरूपं प्रामाण्यं बाध्यविशेषविषयत्वेन उपपादयितुं शक्यम्। व्यावहारिकशब्देन ब्रह्मवत्पारमार्थिकत्वोक्तौ च विवादपर्यवसानात्।

ननु अनाद्यनन्ते ब्रह्मणीव प्रमाणेन कालत्रयाबाध्यत्वम् अतथाभूते जगति कथमुपपद्यते। अतो बाधाभावतरतमभावप्रयुक्तं तारतम्यं प्रामाण्येऽव्य-वश्यमुपेयम्। तथाच जगद्भाने विषयाबाधो न त्रैकालिक इति तादृशविषय-घटिततया तत्र प्रामाण्यं व्यावहारिकमित्युच्यते। तद्विषयभूतं जगदपि तथेत्युच्यत इति चेन्न। एवंविधबाधस्य प्रातिभासिकशुक्तिरूप्यादिसाधारणतया तस्यापि व्यावहारिकत्वापत्तेः। तद्भानस्यापि व्यावहारिकप्रामाण्यापत्तेश्च। किञ्च एतावता ब्रह्मणोऽबाध्यत्वस्य प्रमाणोत्पन्नज्ञानेन केनापि कदापि न निवृत्तिः। तदितरस्य जगतस्तु केनापि प्रमाणजन्यज्ञानेन कदाचित् कालविशेषे

निवृत्तिरिति तदुक्त्यर्थः पर्यवसितः । तथाच ब्रह्मैव नित्यम्, तदितरत् सर्वमनित्यमिति भंग्या तात्पर्यगोचरार्थो लभ्यते । एवमपि विवादपर्यवसानमेव । नहि ब्रह्मैव नित्यमितिमयोपेयते । किञ्च ज्ञानस्य प्रामाण्यं नाम तस्याबाधितार्थकत्वमेव नान्यत् । अबाधितार्थकत्वं च बाधितार्थविषयकत्वाभावः । विषयस्य बाधितत्वं नाम भ्रमरूपज्ञानविषयत्वमेव । ज्ञानस्य भ्रमत्वप्रमितिश्च सजातीयविजातीयविसंवादात्, सजातीयविजातीयसंवादाभावाच्च जायते । एतादृशप्रमित्या विषयीकरणाभावेन हि विषयस्य बाधितत्वाभावो भवति । सोऽभावः यद्यत्यन्ताभावः तदा नित्यानित्यपदार्थमात्रसाधारण इति तद्वत्तया ब्रह्मवज्जगदपि स्यादेवाबाध्यमिति कथं तस्य पराभिमतव्यावहारिकत्वम् । कथं वा तद्विषयकस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यं व्यावहारिकमिति न जानीमः । ज्ञानेन जगतो निवृत्तिर्बाध इति तु निरसिष्यते ॥

एतेन ब्रह्मसप्रपञ्चत्वाद्यावेदकश्रुत्यपेक्षया तन्निष्प्रपञ्चताद्यावेदकश्रुतीनामुपजीवकतया परत्वेन अपच्छेदन्यायेन प्रबलत्वात्, निष्प्रपञ्चत्वाद्यावेदकश्रुतिभिः तासां बाध इति निरस्तम् । एवं हि ब्रह्मसप्रपञ्चत्वादिश्रुतीनां प्रतियोगिसमर्पकत्वेन तन्निषेधश्रुतिभिः एकवाक्यता समाश्रिता स्यात् । किमतो यद्येवमिति चेन्न । तथा सति अपच्छेदन्यायाविषयत्वापत्तेः । उपक्रमाधिकरणन्यायविषयत्वापत्तेश्च । अत एव—

पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् ।
अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत् ॥

इति तंत्रवार्तिके अन्योन्यनिरपेक्षाणामित्युक्तिः ।

ननु सप्रपञ्चत्वाद्यावेदकश्रुतीनां प्रतियोगिसमर्पकत्वेनोपजीव्यतया तन्निषेधकश्रुतिभिः एकवाक्यता तदैवाश्रयणीया स्यात् यदि तन्निषेधकश्रुतिषु प्रतियोगिसमर्पकं न स्यात् । अस्ति च नाना किञ्चन द्वितीयपदम् । अत एव ‘न तौ पशौ करोती’त्यत्र ताविति निषेध्याज्यभागसमर्पकशब्दस्य सत्त्वात्तत्कर्तव्यताबोधकचोदकैकवाक्यता । अत एव च नार्षेयं वृणीते इत्यत्र

प्रसज्यप्रतिषेध इति पूर्वपक्षे अयमिति निषेध्यसमर्पकस्य सत्त्वान्न चोदकैकवाक्यता। एवञ्च प्रसज्यप्रतिषेधस्थले विकल्पाश्रयणं सङ्गच्छेत। अन्यथा एकवाक्यत्वे अर्थद्वयाभावेन विरोधमूलविकल्पावसर इति चेन्न। नेह नानास्ति किञ्चन एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिभिः नानाकिञ्चनादिपदेन निषेध्यमनूद्य तन्निषेधः क्रियते इत्यङ्गीकुर्वता अनुवादस्य पुरोवादं विनाऽयोगेन पुरोवादतया ब्रह्मसप्रपञ्चत्वाद्यावेदकश्रुतीनामङ्गीकर्तव्यतया निषेधश्रुतीनां तत्सापेक्षत्वेन तथाप्यपच्छेदन्यायाविषयत्वतादवस्थ्यात्।

किञ्च निषेधश्रुतिगतनानाकिञ्चनादिपदानां स्वप्नदृष्टब्रह्मसप्रपञ्चत्वाद्यनुवादित्वमादाय ब्रह्मसप्रपञ्चत्वनिषेधकश्रुतीनां तादृशप्रपञ्चनिषेधपरत्वेनाप्युपपत्त्या तासामप्रातिभासिकजाग्रत्प्रपञ्चाबाधकत्वप्रसङ्गतादवस्थ्यात्। स्वतुल्यबलब्रह्मसप्रपञ्चत्वादिविधायकश्रुतिविहितसप्रपञ्चत्वादीनां ब्रह्मणि ताभिरप्रसक्ततया निषेधायोगेन निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वनियमनिर्वाहाय उक्तरीत्या स्वप्नस्य तत्प्रसक्तित्वौचित्यादिति किमधिकमाचरितम्।

किञ्च तन्निषेधश्रुतिषु विद्यमानस्य नञः संसर्गाभाववाचित्वेन तन्मुख्यार्थस्य तस्य प्रागभावत्वप्रध्वंसाभावत्वादिना रूपेण नानात्वेन तद्विशेषात्यन्ताभावापरसम्बन्धं सहते। नृशृङ्गाद्यभावस्तु स्वदेशे सर्वत्र प्रतियोगिसम्बन्धं न सहत इति द्विविधोऽप्यत्यन्ताभावोऽनुभवबलेनैव सिद्धत्वात् दुरपह्नवः। नचैवं प्रागभावप्रध्वंसयोः समयविशेषसंसर्गात्यन्ताभावेनैव कृतकार्यतया अनभ्युपगमप्रसङ्ग इति वाच्यम्। प्रागभावस्य स्वकाले प्रतियोगिस्वरूपासहिष्णुत्वस्वभावतया तेन तस्य कृतकार्यत्वासिद्धेः। कपालादौ घटादेः प्रतियोगिनः प्रागुत्पत्तेः तत्र तत्संसर्गे मानाभावात्। अन्यथा घटादेरुत्पत्तिरेव न सिध्येत्। तत्र तत्संसर्गस्यैव उत्पादविनाशौ इति स्यात्। नचैवं, घटादेरनाद्यनन्तत्वप्रसङ्गात्। एवं ध्वंसोऽपि तदतिरिक्तोऽङ्गीकार्यः। ध्वंसस्य स्वोत्पत्तेः पूर्वं स्वदेशे प्रतियोगिसम्बन्धसहिष्णुत्वेऽपि स्वकाले कदापि तत्र तदसहिष्णुत्वात्। ध्वंसस्य मुद्गरप्रहारादिजन्यत्वात्। समस्तविशेषसंसर्गात्यन्ताभावस्य

तदजन्यत्वेन तयोः भेदावश्यंभावाच्च। प्रतियोगिजनकत्वप्रतियोगिजन्यत्वाभ्यां प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरन्योन्यविलक्षणयोः तज्जन्यत्वरहितात् समयविशेष-संसर्गिघटात्यन्ताभावात् भेदस्य दुर्निरसत्वाच्च। नहि घटाद्यपसारणस्थले प्रतीयमानो घटाद्यभावः तत्प्रागभावो भवितुमर्हति। उत्पन्नस्य सतो घटस्य प्रागभावासंभवात्। संभवे वा इतरकारणकलापसंपत्तौ प्रागुत्पन्नस्यापि घटादेः पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गाच्च। नचैवम्, अनुभवविरोधात्। नच अदृष्टसामग्रीविलम्बात्। दृष्टकारणकलापसंपत्तौ न तद्विलम्बेन कार्यविलम्बो दृष्टः। तस्मादुक्तरीत्या ब्रह्मसप्रपञ्चत्वाद्यावेदकश्रुतीनां तन्निषेधत्वेन त्वदभिमतश्रुतीनां च विरोधेनैव तुल्यवत्प्रामाण्योपपत्तेस्तन्निषेधश्रुतिभिः तासां न बाध इति सिद्धम्।

किञ्च ब्रह्मणः कालस्येव जगदाधारताप्रयोजकसंबन्धेन भावाभावात्मकप्रामाणिकपदार्थाधारत्वमवश्यमुपेयम्। नच ब्रह्मणो जगदाधारत्वे मानाभावः। "य उ त्रिधातु पृथिवीमुतद्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा। एष सेतुर्विधरणः। एषां लोकानामसंभेदाय। यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः", इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः तस्य जगदाधारत्वसिद्धेः। नहि जगदाधारताप्रयोजकसंबन्धेन ब्रह्माधारोऽत्यन्ताभावः स्वप्रतियोगिबाध्यत्वापादकः। नहीदानीं काले स्वप्रतियोगिभूतघटसमानाधिकरणत्वेन प्रमाणसिद्धो घटात्यन्ताभावः तद्घटस्य शुक्तिरूप्यात्यन्ताभावप्रतियोगिनः शुक्तिरूप्यस्येव मिथ्यात्वापादको दृष्टचरः। तथाच ब्रह्मणि श्रुत्या विहितस्य वियदादिप्रपञ्चस्योक्तरीत्या निषेधाभावेन तया बाधाभावात्, वेदैकसमधिगम्येऽर्थे प्रत्यक्षबाधितत्वस्यादर्शनात्, नित्यनिर्दोषश्रुत्या ब्रह्मणि विहितस्य श्रुत्याद्यवष्टम्भरहितशुष्कानुमानेन बाधासंभवात्, शङ्कानर्हत्वाच्च, विशिष्य बाधसामान्याभावावधारणात् तस्य विद्यमानत्वापरपर्यायं अबाध्यत्वरूपमपि सत्त्वं दुर्वारम्।

एतेन विषयविद्यमानत्वे सिद्धे तद्विषयकज्ञानस्य प्रमात्वसिद्धिः। तत्सिद्धौ च तद्विषयस्य विद्यमानत्वसिद्धिरिति अन्योन्याश्रय इत्यपास्तम्। विषयविद्यमानत्वस्य विषयाविनाभूतसंवादिप्रवृत्त्यादिरूपव्यवहारान्यथानुपपत्त्यैव सिद्ध्या

तत्सिद्धेः प्रमितत्वसिद्धिमात्राधीनत्वात् । अन्यथा प्रामाण्यसंदेहात् प्रवृत्तस्य विषयाव्यभिचारिस्वप्रवृत्त्यादिव्यवहारेण तद्विषयविद्यमानत्वनिश्चयाभावप्रसङ्गात् । नचैवम्, अनुभवविरोधात् । किञ्च असत्प्रतिभासिकव्यावृत्तनियतप्रमाणप्रवृत्तिविषयतावच्छेदकम् अवश्यमुपेयम् । अन्यथा तादृशप्रमाणप्रवृत्तेराकस्मिकत्वं स्यात् । अग्न्यादौ औष्ण्योर्ध्वज्वलनादेः तत्स्वभावत्वेऽपि सामग्रीविशेषतेजस्त्वादिरूपप्रयोजकप्रयोज्यत्वस्य दर्शनेन दृष्टानुसारिकल्पनायाः निर्निबन्धनत्यागायोगेन प्रमाणानां स्वभाव एतादृश इति वाचोयुक्तेः अनवसरदुःस्थत्वात् । अन्यथा प्रतिकर्मानिरूपणप्रसङ्गाच्च । अन्विष्यमाणं स्वस्वरूपत्वापरनामकम् अर्थगतम् अस्ति, विद्यते, सदिदम् इत्यादिव्यवहारालम्बनं विद्यमानत्वमेव । अत एव पूर्वतन्त्रे शिष्टाकोपाधिकरणे वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति वेदकरणानन्तरं वेदिकरणरूपक्रमप्रापकप्रत्यक्षश्रुतेः क्षुत आचामेत् इत्यादिक्षुतादिनिमित्तकाचमनकर्तव्यत्वावेदकस्मृत्यपेक्षया विरोधाधिकरणन्यायेन प्राबल्यमाशङ्क्य स्मृतेः श्रुत्यपेक्षया जात्या दौर्बल्येऽपि आचमनपदार्थरूपधर्मिविषयतया क्रमरूपपदार्थधर्मपरश्रुत्यपेक्षया प्राबल्यमुक्तम् ।

अयमत्र निर्गलितोऽर्थः । स्वयं दुर्बलस्यापि प्रमाणस्य प्रामाण्यनिर्वाहः प्रधानभूतविषयालम्बनकृत इति श्रुतपदार्थानामनुष्ठेयत्वेन प्राप्तौ सत्यामेव केन क्रमेण तेषामनुष्ठानमिति क्रमरूपधर्माकांक्षेति क्रमस्य धर्मिरूपपदार्थप्राप्त्यधीनप्राप्तिकत्वेन तदपेक्षया उपसर्जनत्वमिति यावत् । एतेन मानाधीना मेयसिद्धिरितिलोकप्रवादोऽपि व्याख्यातः । तत्र सिद्धिशब्दस्य निश्चयपरत्वात् । अत एव अक्षपादः 'प्रमाणादिषोडशपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम' इति आदावसूत्रयत् । 'तेष्वपि प्रमाणाधीना सर्वेषां व्यवस्थितिरिति' भाष्यग्रन्थोऽपि व्याख्यातः । इयञ्च व्यवस्था न केवलं मयैवोपेया । किन्तु ब्रह्मैव तत्त्वावेदकप्रमाणगोचर इत्यभ्युपगच्छता परेणापि । अन्यथा तदेव तादृशप्रमाणगोचरः न इतरदित्यङ्गीकारस्य निर्निबन्धनत्वापत्तेः । तथाच तदन्विष्यमाणं विद्यमानत्वमेवापतितम् ।

एतावांस्तु विशेषः। किञ्चित् कदाचिदेव स्वरूपेण विद्यते। किञ्चित्तु सर्वदेति तत्र विद्यमानत्वमेव लाघवात् प्रमाणप्रवृत्तिविषयतावच्छेदकम्। नतु सर्वदा विद्यमानत्वं गौरवात्।

अपिच शुक्तिरजतयोर्वस्तुगत्या शुक्ताविदं रजतमिति भ्रमविषयत्वाविशेषेऽपि तत्र बाधकप्रमाणं निषेध्यत्वेन रजतमेव विषयीकरोति नतु शुक्तीदमंशमित्यविवादम्। तत्र किं नियामकमिति गवेषणायां वस्तुगत्या (यत्) आरोपविशेष्यादन्यत्वे सति आरोपितत्वमेव लभ्यते। आरोपितत्वं च तद्धानस्य सजातीयविजातीयप्रमाणविसंवादात्, तादृशप्रमाणसंवादविरहाच्च अवधार्यते। तत एव तस्य दोषप्रयोज्यत्वमपि निश्चीयते। अप्रामाण्यस्य परतस्त्वात् भ्रमस्यैव अप्रमाणरूपत्वात्। भ्रमत्वनिर्वाहाय पुरुषगतस्य रागस्य विषयगतरजतसादृश्यादेर्वा दोषत्वं कल्प्यते। दोषेण विना तदनिर्वाहात्। ज्ञानसामान्यसामग्र्यामधिकदोषानुप्रवेशात् अप्रमेति स्वीकारात्। दोषत्वजात्यभावेन भ्रमत्वप्रयोजकस्यैव दोषशब्दार्थत्वात्। अत एव क्वचित् कश्चिद्दोष इत्यभ्युपगमः। एवं शुक्तीदमंशस्यापि निषेध्यत्वेन बाधकप्रमाणविषयत्वे प्रमितत्वभ्रमाधिष्ठानत्वप्रयोजकत्वेनावश्यमुपादेया विद्यमानत्वमेवान्विष्यमाणं नियामकं लभ्यते। शुक्तीदमंशविषये तस्यैव रजतभ्रमस्य सजातीयविजातीयसंवादादेः सकाशात् प्रमितत्वं निश्चीयते। अधिष्ठानत्वमपि तद्गतविशेषदर्शनाधीनबाधकप्रमाणावतारात् अवसीयते। अत एव भ्रमः सर्वोऽपि प्रकारांशे भ्रमः धर्म्यंशे त्वभ्रम इति तांत्रिकाभ्युपगमः। प्रत्यधिष्ठानं तदेव भवति। स्वयं न क्वाप्यारोपितम्। आरोपितशुक्तिरूप्यादेः आरोपाधिष्ठानत्वस्य क्वाप्यदर्शनात्। अत एव अनारोपितत्वात् सदेकस्वभावं ब्रह्मचैतन्यमेव भ्रमाधिष्ठानमिति पराभ्युपगमः। यद्यपि अन्यथाख्यातिवादे आरोपितमेवाप्रसिद्धम्। अनिर्वचनीयख्यातिवादेऽपि ब्रह्मेतरस्य सर्वस्यापि आरोपितत्वात् तदितरत् अनारोपितमप्रसिद्धमेव। संसारदशायां चैतन्यस्यापि विशिष्टाकारेणोपहितत्वाकारेण वा आरोपितत्वात्। जडे चैतन्यमपि अनारोपितमप्रसिद्धमेव। तथापि

आत्मानात्मप्रपञ्चयोः साधारणम्, असदन्यत्वे सति आगन्तुकदोषजन्यभ्रमाजन्यत्वमुभयसंप्रतिपन्नं सुप्रसिद्धम्। तत एव च धर्मोऽधिष्ठानत्वेऽपि प्रयोजक इति तद्धर्मोपासनमावश्यकमिति स्थितम्। तथा च योग्ये जगच्छब्दार्थे घटादौ घटस्सन् पटस्सन् घटोऽस्ति पटोऽस्ति घटो विद्यते पटो विद्यते, भूतले घटाभावोऽस्ति चत्वरे घटाभावोऽस्ति इत्यादिबाधरहितप्रत्यक्षादिना घटादौ सत्त्वसिद्धेः तत्र प्रमाणाभावः असिद्धः। न च इदं सत्त्वं शुक्तिरूप्येदंत्ववत् अधिष्ठानगतमेव। तथाच शुक्तौ इदं रूप्यम् इति प्रत्यक्षवत् घटस्सन् इत्यादिप्रत्यक्षमन्यथासिद्धमिति न तेन घटादेः सत्त्वसिद्धिरिति, अनन्यथासिद्धस्यैव प्रमाणस्य स्वविषयसाधकत्वात् इति वाच्यम्। एतत्कल्पनायाः तद्धानभ्रमत्वसिद्ध्यधीनत्वेन अन्योन्याश्रयात्। तद्वदत्र बाधकाभावेन वैषम्यात्। योग्यानुपलब्ध्या बाधकाभावनिर्णयात्। निर्णयेन बाधशङ्कानुदयात्। भ्रमत्वस्य बाधकप्रमाणैककल्प्यत्वात्। अन्यथा निष्कंपप्रवृत्तिः क्वापि कस्यापि न स्यात्। तत्प्रवृत्तिसंवादादेः निर्निबन्धनत्वापत्तेश्च। शुक्तिरूप्यादिज्ञाने क्वचिद्बाधदर्शनमात्रेण बहुवित्तव्ययायाससाध्ये लौकिके वैदिके वा कर्मणि निष्कंपप्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानेऽपि बाधशङ्कायाः असंभवात्॥ नियामकं विना बाधकत्वेनाभिमते ज्ञानेऽपि बाधशङ्कासंभवेन भ्रमत्वशङ्कापत्त्या बाध्यत्वाभिमतापेक्षया विशेषाभावेन इदं बाध्यम् इदं बाधकमिति व्यवस्थाऽनुपपत्तेश्च। विशेषदर्शनस्यापि ज्ञानत्वेन बाधशङ्काग्रस्ततया भ्रमत्वापत्त्या तज्जन्यत्वस्यापि ज्ञाने बाधकत्वानियामकत्वात्। तस्मात्स्वक्रियाव्याघातादिना मूर्च्छां प्राप्तेन परेण जगद्धाने प्रत्यक्षादिजन्ये योग्यानुपलब्ध्या अनुव्यवसायसामग्रीविरहात् स्वत एव बाधकाभावनिर्णयो दोषजन्यत्वाभावनिर्णयश्चावश्यमुपेयः। अन्यथा स्वक्रियाव्याघातादिना बहुविप्लवापत्तेः। क्वचित्तु वस्तुतः प्रमायामेव कुतश्चिद्धेत्वाभासात् बाधकशङ्कायां सत्यां वा बाधभविष्यत्त्वशङ्कायां वा सत्यां, तया भ्रमत्वशङ्कायां दोषजन्यत्वशङ्कायां वा सत्यां भ्रमत्वरूपबाधनिश्चये वा सति तेन भ्रमत्वनिश्चये, दोषजन्यत्वनिश्चये वा भ्रमरूपे सति प्रामाण्यविरोध्युपस्था-

पकसामग्रीसमवधानात् प्रतिबन्धात् तद्गति प्रथमं साक्षिणा तत्प्रामाण्यनिश्चया-संभवेऽपि भ्रमत्वसंभवात्, प्रयोजनान्तरमुद्दिश्य कुतश्चित्कारणविशेषाद्वा तत्रैव प्रवृत्तस्य दैवात् परीक्षासहिष्णुफलपर्यन्तप्रवृत्तिसंवादे सति, तेन शङ्का-विधूननस्य (तद्भ्रमत्वनिश्चयेऽपि) भ्रमत्वनिश्चयस्य च सम्भवात्। तदनन्तर-मेवाप्रतिबन्धेन साक्षिणा तत्रापि प्रामाण्यनिश्चयो न दुर्लभः। तज्ज्ञानविषयस्य परमते चरमवृत्तिविषयस्येवानरोपितं सत्त्वमपि न दुर्लभम्। प्रमात्वस्य स्वाधार-ज्ञानविषयसत्त्वमन्तरेणानिर्वाहात्। यत्र च ज्ञाने सर्वथा बाधो न वृत्तः फल-व्यतिरेकेण पर्यन्तपरीक्षासहिष्णुः तत्र तद्विषयासत्त्वं मयाप्युपेयत एव। नहि शुक्तौ रूप्यज्ञाने सति तादृशबाधेन तद्विषयस्यासत्त्वमनङ्गीकुर्वन्नभ्रान्त इत्युच्यते। अपि चान्यथासिद्धत्वमिह भ्रमत्वमेव वाच्यम्। न त्वन्यत्। भ्रमत्वं च क्लृप्तदोषजन्यत्वेन वा प्रबलबाधकेन वा स्वीकार्यम्। नहि घटादिसत्त्वे घटत्वपटत्वादिग्राहिप्रत्यक्षादेः तथाविधबाधकं किमप्युपलभामहे। क्लृप्तदोषजन्यत्वं वा। नहि क्वचित्प्रत्यक्षादौ दोषजन्यत्वं वा बाध्यत्वं वा दृष्ट-मित्येतावता सर्वत्र प्रत्यक्षादौ समर्थप्रवृत्तिजनके सजातीयविजातीयसंवादवति योग्यानुपलब्धिबाधितं दोषजन्यत्वं बाध्यत्वं वा स्वीकारार्हम्। सहचारदर्शन-मात्रस्यातत्कल्पकत्वात्। अक्लृप्तदोषकल्पनस्य बौद्धादिरीत्या वेदे तज्जन्यचरम-वृत्तौ च संभवात्। ज्ञानत्वाविशेषेण तद्विषयत्वाविशेषेण च चरमवृत्तितद्विषय-योरभ्रमत्वाबाध्यत्वयोरापत्तेश्च। किञ्चैवं ज्ञानप्रामाण्यं, उत्पत्तिज्ञप्त्योः स्वत इति परकीयोक्तिः रिक्ता स्यात्। प्रमाणत्वाभिमतजन्यज्ञानमात्रेऽपि, प्रमाणाभास-जन्यज्ञाने दोषजन्यत्वस्य दृष्टत्वेनैतज्जन्यत्वास्वीकारात्।

इदानीं प्रत्यक्षादिना बाधानुपलम्भेऽपि कालान्तरे बाधो भवितेति स्वीकुर्वता परेणाप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं प्रामाण्यस्य तु न तदिति स्वीकारापत्तेश्च। अन्यत्र क्लृप्तदोषं विना जगज्ज्ञानमात्रेऽप्रामाण्यस्य ज्ञानसामान्यसामग्रीमात्रप्रयोज्यत्वा-स्वीकारात्।

नहि बहुकालं बाधावतारं विना भ्रमानुवृत्तिमात्रेण तद्विषयस्यानारोपितं

सत्त्वमङ्गीकारार्हम् । तथा पराभ्युपगमो वा, तदनङ्गीकारे च अप्रामाण्यं दुष्परिहरम् । तृतीयप्रकाराभावात् । यावद्बाधं प्रामाण्यमित्यङ्गीकारे शुक्त्यादौ रूप्यज्ञानस्यापि प्रामाण्यमित्यङ्गीकारापातात् । शुक्तिरूप्यादिज्ञाने अविलम्बेन बाधावतारः । जगद्भाने विलम्बेन बाधोदय इति वैषम्यमिति चेन्न । तथाप्यर्थ-स्वतस्त्वसत्यत्वनियतप्रामाण्यानिर्वाहात् । बाधितार्थकमथ च प्रमाणमित्यस्य शूद्रोऽयं ब्राह्मण इतिवत् व्याहतत्वात् । एकज्ञानस्य विरुद्धोभयरूपत्वा-संभवात् । अत एव प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं व्यावहारिकमित्यादि-पराङ्गीकारः प्रत्यूढः । जगद्भाने वस्तुतो बाधितार्थ एव चरमवृत्तिपर्यन्तं अबाधितार्थत्वप्रयुक्तप्रामाण्यप्रतीतिव्यवहारमात्रमिति तदर्थपर्यवसानात् । एता-वतापि ब्रह्मज्ञानपर्यन्तमनुवर्तमानजगद्भानस्य भ्रमत्वावारणात् । अप्रामाण्यस्य लाघवेन दोषमात्रप्रयोज्यतया आगन्तुकदोषजन्यं ज्ञानं अप्रमाणम्, अना-गन्तुकाविद्यारूपदोषजन्यं ज्ञानं न तथेत्यङ्गीकारायोगाच्च ।

ननु जगद्भाने सजातीयप्रमाणसंवादनियमात् तादृशप्रमाणविसंवादाभाव-नियमाच्च दोषजन्यत्वाविशेषेऽपि आगन्तुकदोषजन्यभ्रमापेक्षया वैलक्षण्यसत्त्वात् वैचित्र्यं तावत् सर्वानुभवसिद्धम् । तदेव वैचित्र्यं च अस्माभिः व्यावहारिकं प्रमाणमित्युच्यते । नतु प्रतीतिमात्रात् व्यावहारमात्राद्वेति चेत्, न । तादृशवैचित्र्यस्य अस्मदुक्तविद्यमानत्वापरनामकपारमार्थिकसत्त्वं विना अयोगेन विवादपर्यवसानात् । तादृशसंवादविसंवादाभावयोः अबाध्यत्व-व्याप्तत्वेन तस्यापि तत एव सिद्धेः । एवंविधसंवादविसंवादाभावयोः स्वाप्न-प्रपञ्चसाधारणत्वेन परेण तावन्मात्रेण जगद्भाने प्रातिभासिकप्रपञ्चज्ञानव्यावृत्त-व्यावहारिकप्रामाण्यशब्दितवैचित्र्याभ्युपगमायोगाच्च ।

एतेन जगद्भानप्रामाण्योपपादनाय परेषां सत्ताद्वैविध्यतत्त्वैविध्याङ्गीकारौ प्रत्यूढौ ।

ननु तत्रापि स्वाप्नजाग्रत्प्रपञ्चयोः वैलक्षण्यं न स्यात्, संवादविसंवादयोः अविशेषात् इति चेन्न । स्यादेव, जाग्रत्प्रपञ्चवत्तस्यापि मया पारमार्थिकत्वाङ्गी-

कारात्। जाग्रत्प्रपञ्चस्य स इदं सर्वमसृजत इति श्रुत्येव स्वाप्नप्रपञ्चस्यापि, (च) अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते इत्यादिना ईश्वरसृष्टत्ववर्णनात्। न चैवं जाग्रत्प्रपञ्चस्य 'स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता' इति श्रुत्या स्वप्नसारूप्यस्य स्वाभिमतपक्षत्वोक्तिः 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' इति सूत्रेण स्वाप्नादिवैलक्षण्योक्तिश्च न स्यादिति वाच्यम्। स्वाप्नजाग्रत्प्रपञ्चयोः मायिकामायिकप्रपञ्चयोश्च प्रमाण्याप्तशरीरत्वेन पारमार्थिकत्वेन च साम्यस्य श्रुत्या पक्षान्तरत्वोपन्यासेन पारमार्थिकत्वसाम्यस्वीकाराविरोधित्वात्।

अनित्यत्वविकारित्वपारतन्त्र्यादिरूपतः।
स्वप्नादिसाम्यं जगतः।

इति स्मृत्यनुसारेण साम्यश्रुतेरस्मदुक्तार्थपरत्वस्यैव उचितत्वाच्च। स्वाप्न-जाग्रत्प्रपञ्चयोः प्रातिभासिकत्वव्यावहारिकत्वाभ्यां वैलक्षण्यं अङ्गीकुर्वता परेणापि श्रुत्या मतांतरत्वेन स्वाप्नादिसारूप्योपन्यासस्य अस्मदुक्तरीत्यैव समर्थ-नीयत्वात्। सौत्रवैधर्म्योक्तेरपि आन्तरत्वबाह्यत्वाभ्यां प्रतिनियतपुरुषग्राह्यत्व-तदभावाभ्यां निश्शेषसावशेषविनाशाभ्यां तात्कालिकोत्पत्तिविनाशतदभावाभ्यां च वैधर्म्यप्रतिपादनपरत्वात् इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या।

ननु साधकं विना ज्ञानस्य प्रामाण्ये मानाभावात् जगद्ज्ञानमात्रस्य बाधितार्थकतया अप्रामाण्ये निर्णीते तदन्यथानुपपत्त्या अन्यत्र क्लृप्तदोषस्य तत्र अनुपलब्धावपि दोषः कश्चित् कल्पनीयः, नहि दोषत्वं जातिरस्ति। क्वचित् कश्चित् दोष इत्यभ्युपगमात्। एवञ्च जगद्ज्ञाने अप्रामाण्यस्य ज्ञान-सामान्यसामग्रीमात्रप्रयोज्यत्वाभावात् न तस्य स्वतस्त्वप्रसङ्गः। बाधेन अप्रामाण्ये निर्णीते तन्निर्वाहाय ज्ञानसामान्यसामग्रीकदोषानुप्रवेशाङ्गीकारात् यदि च ज्ञानसामान्यसामग्र्या दोषविनाकृतं ज्ञानं उत्पद्यमानं अप्रमाणमेव समुत्पद्यत इत्यङ्गीक्रियेत तदैव परम्, अप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वप्रसङ्गः। नान्यथेति चेत्। न। एवमपि जगद्ज्ञानमात्रस्य शुक्तिरूप्यादिज्ञानवत् बाधितविषयतया अप्रामाण्यावारणात्। तदवारणे च प्रामाण्यायोगात्। दोषविनाकृतसामग्र्यभावेन

अप्रामाण्यस्वतस्त्वानिवारणात् । अप्रमाणं प्रमाणमित्यस्य व्याहतत्वात् ।

किञ्चैवं प्रत्यक्षानुमानादिवत् एतस्यापि बाधितार्थत्वेन अप्रामाण्यप्रसङ्गः। बौद्धाद्यागमाविशेषप्रसङ्गश्च । नहि बाधितार्थत्वाविशेषे वेद एव प्रमाणम्, नतु बौद्धाद्यागम इति व्यवस्था संभवति। किञ्चैवं जैमिनिना वेदमात्रस्याप्रामाण्यकारणभ्रमादिदोषमूलकत्वनिरासाय महता यत्नेन अपौरुषेयत्वसमर्थनं कृतम्। अनेन वेदे कर्मकाण्डदेवताकाण्डयोः बाधितार्थत्वेन अप्रामाण्यम्, ब्रह्मकाण्डेऽपि उपास्यब्रह्मपरवेदान्तभागस्यैव अबाधितार्थत्वेन प्रामाण्यमिति परांगीकारे किं मूलमिति न जानीमः। नहि वह्निव्याप्तो (प्यो)धूमः पक्षधर्मोऽपि सन् कचिद्वह्निसाधकः कचिन्नेति दृष्टचरम्। अन्यथा वैपरीत्यापत्तेः।

किञ्च साधकबाधकाभावसाधारण्येन ज्ञेयब्रह्मपरवेदान्तभागस्य लक्षणया निर्विशेषब्रह्मपरत्वमंगीकृत्य प्रामाण्यसमर्थनवत् कर्मकाण्डादेरपि निर्विशेषकर्मादिस्वरूपपरत्वमंगीकृत्य अबाधितार्थकत्वरूपप्रामाण्यसमर्थनस्यैव न्याय्यत्वेन तत्त्यागेन ज्ञेयब्रह्मपरवेदान्तस्यैव तथा प्रामाण्यस्वीकारो निर्मूलः। नेह नानास्ति किञ्चन एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रौतनिषेधविषयत्वाविशेषे ब्रह्मव्यतिरिक्त जगदेव बाधगोचरः, न तु ब्रह्मेत्यत्र विशेषहेत्वभावेन कर्मकाण्डदेवताकाण्डयोरिव उपास्यब्रह्मपरवेदान्तस्यैव च निर्विशेषत्वेन श्रुतिप्रतिपन्नज्ञेयब्रह्मपरवेदान्तस्यापि भागशः बाधितार्थत्वेन अप्रामाण्यं तावद्वज्रलेपायितमिति सर्वथैव परपक्षे वेदप्रामाण्यायोगः, अप्रामाण्यापत्तिश्च। नहि इह घटे कश्चन पटो नास्ति इति निषेधः, आधारभूतघटनिषेधो भवतीत्यस्ति, नवा सविता अद्वितीय इत्युक्ते सविता द्वितीयत्वेन निषेधगोचरो नेत्यस्ति । सवितुः स्वापेक्षया द्वितीयत्वाभावेऽपि यत्किञ्चिदपेक्षया द्वितीयत्वसंभवात्। तस्मात् परीत्या प्रत्यक्षानुमानादीनां कृत्स्नस्य वेदस्य च प्रामाण्यं दुरुपपादम्। प्रत्युत अप्रामाण्यापत्तिरित्यस्मद्रीत्यैव च प्रामाण्यतदभावव्यवस्था वाच्या। एवं च जगतः सत्यत्वे कथं प्रमाणाभाव इति न जानीमः।

किञ्च ज्ञानं प्रमारूपम् अप्रमारूपं चेति द्वैविध्यं यन्मते संभवति

तद्रीत्यैव ज्ञानसामान्यसामग्र्यां अधिकदोषानुप्रवेशे ततोऽप्रमा, तदप्रवेशे तु ज्ञानसामान्यसामग्र्या ज्ञानं जायमानं कारणान्तरनैरपेक्ष्येण प्रमारूपमेव जायत इति प्रमात्वस्य स्वतस्त्वं अप्रामाण्यस्य तु परतस्त्वमिति व्यवस्था उपपद्यते। नह्येवं परमते ज्ञानद्वैविध्यं संभवति येन उक्तव्यवस्था वादिरीत्यैव उपपद्यत इति उच्यते। किन्तु लोकवेदाभ्यां जायमानयोरुभयोरपि कल्पित-विशिष्टोपहितोपलक्षितविषयतया संसर्गसंगिज्ञानत्वेन तद्विषयतया भ्रमत्व-शब्दिताप्रामाण्यावश्यंभावेन तयोः ज्ञानयोः ऐकविध्यमेवापन्नमिति आगन्तुका-नागन्तुकदोषयोरपि ज्ञानसामान्यसामग्र्यन्तर्गतत्वेन दोषाघटितज्ञानाज्ञानसामग्र्या एवासंभवात्। लोकवेदजन्यज्ञानयोरुभयोरपि अप्रामाण्यं ज्ञानसामान्यसामग्री-मात्रप्रयोज्यं जातम् इति परमते बाह्यमत इवाप्रामाण्यस्वतस्त्वं दुर्वारम्।

ननु ब्रह्मगतधर्ममात्रस्य सामान्यतो विशेषतश्च धर्ममात्रनिषेधस्य वैयर्थ्य-मिति स्थिते प्रमाणस्वाभाव्यात् शब्दतत्संसर्गज्ञानोदयेऽपि तत्संसर्गांशे तात्पर्या-भावेन तात्पर्यविषयत्वेन पर्यवसितस्याखण्डचैतन्यमात्रस्य अबाधिततया तदंशे अबाधितार्थकत्वरूपप्रामाण्यस्य दोषनिरपेक्षज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यत्वं भवति। अत एव यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति वदन्ति। नहि लक्षणोक्त्यर्थं प्रवृत्तात् उद्देश्यरूपात् प्रमाणप्रमेयेत्यादिरूपात् प्रमाणसंसर्गो न प्रतीयत इत्यस्ति। किन्तु स तात्पर्यविषयोऽन्य इत्येव। अत एव व्यावृत्तकर्मा-तात्पर्यकलक्षणोद्देश्यकशब्दः उद्देश्यशब्दार्थ इति वदन्ति। तथाच तवाभिमत-भ्रमवत् मम एकमपि ज्ञानं विषयभेदेन दोषसापेक्षज्ञानसामान्यसामग्रीजन्यम्, तन्निरपेक्षज्ञानसामान्यसामग्रीजन्यं चेति अंशभेदेन बाधितार्थकत्वरूपाप्रामाण्या-बाधितार्थकत्वरूपप्रामाण्ययोः उभयोरपि परतस्त्वस्वतस्त्वे संगच्छेते इति न तदर्थं ज्ञानद्वैविध्यमवश्यमंगीकर्तव्यमितिचेन्न।

दत्तोत्तरत्वात्। 'नेह नानास्ति किञ्चन, एकमेवाद्वितीयम्, अलक्षणमदुःखं असुखं समं' इत्यादिना पराभिमताखण्डस्वरूपब्रह्मचैतन्यस्यापि निषिद्धत्वेन प्रपंचवद्बाधिततया तदंशेऽपि वेदान्तजन्यज्ञानस्य बाधितविषयत्वरूपाप्रामाण्या-

निवारणात् । नहि चैतन्यं किञ्चनशब्दार्थो नेत्यस्ति । नवा द्वितीयशब्दार्थो नेति । नच लक्षणशब्देन तटस्थलक्षणमेवोच्यत इति युक्तम् । संकोचक-प्रमाणाभावात् । अन्यथा नेह नानास्ति किञ्चन, एकमेवाद्वितीयं, केवलो निर्गुणश्च, विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम्, अस्थूलमनणु इत्यादौ किञ्चना-द्वितीयादिशब्दानां प्रातिभासिकजगद्वैषम्यनैर्घृण्यादिहेयगुणप्राकृतरूपपरिमाण-परत्वेन संकोचः किं न स्यात् ।

अखण्डब्रह्मस्वरूपनिषेधे सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिसत्यत्वादिविधिवत् तद्-व्यतिरिक्ताप्रातिभासिकजगत्स्वरूपनिषेधेऽपि ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्, तत्सत्यम्, विश्वं सत्यम्, यच्चिकेत सत्यमित् तन्न मोघम्, याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः, सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये, सत्यकर्माणमूतये इत्यादितत्सत्यत्वविधिविरोधिसत्त्वतौल्यात् अध्यारोपापवादन्यायेन एतादृशश्रुतयः तत्सत्यत्वनिषेधाय तदनुवदन्ति इति चेत् ।

तर्हि सत्यं ज्ञानमनन्तं इत्यादिश्रुतिरपि तथा अलक्षणमित्यादिनिषेधाय ब्रह्मसत्यत्वादिवादिनीति वाचाटवचसोऽवकाशप्रसङ्गात्, ब्रह्मसत्यत्वस्य मानान्तरेण अप्राप्तिरिति साम्यात् । किञ्च यस्मिन् द्यौः पृथिवी चांतरिक्षम् इत्यादिश्रुत्यैव ब्रह्मणि द्युभ्वाद्यायतनत्वादेः प्राप्तत्वेन मानांतरेण अप्राप्ततया नेहनानेत्यादिना किञ्चनादिशब्दैरनूद्य निषेधः सर्वथा अयुक्तः । अन्यथा, अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यस्य षोडशिग्रहणानुवादित्वं नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यस्य तन्निषेधत्वं च किन्न स्यात् । विशेषहेत्वभावात् । विस्तृतं चैतदन्यत्र ॥ छ ॥

अपि च लोकवेदजन्यज्ञानमात्रस्योक्तरीत्या प्रमाप्रमोभयरूपत्वस्वीकारः परकीयोऽनुपपन्नः । शुक्तिरूप्यादिज्ञानस्य भ्रमत्वेनानुभवस्योभयसम्प्रतिपन्न-स्यापि प्रमात्वाप्रमात्वप्रसंगात् । तस्यापि शुक्तिरूप्यादिकमस्तीत्यबाधिताधिष्ठान-भूतचैतन्यविषयत्वात् । ज्ञानमात्रस्योभयरूपत्वे तत्कारणीभूतप्रत्यक्षानुमानादीनां

प्रमाणत्वेनैव तांत्रिकसम्प्रतिपत्तिर्निर्मूला च स्यात्। "सर्वप्रत्ययवेद्ये च ब्रह्मरूपे व्यवस्थित' इति पराभ्युपगमात्। भ्रमस्य विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वनियमात्।

ननु बाध्यविषयत्वेनाभिमतत्वा(भ्रमत्वा)विशेषेऽपि प्रातिभासिकव्यावहारिकविषयविषयकत्वेन ज्ञानयोः विसंवादिसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वमुपपद्यत इति चेन्न।

व्यावहारिकत्वस्य दीर्घकालीनभ्रमविषयत्वातिरिक्तस्य दुर्वचत्वात्। ब्रह्मज्ञानमात्रबाध्यत्वानागन्तुकदोषजन्यत्वादिना तस्य सुवचत्वेऽपि, तावन्मात्रेण नियमेन संवादिप्रवृत्तिमात्रजनकत्वानिर्वाहात्। अन्यथा दीर्घकालानुवृत्तशुक्तिरूप्यादिभ्रमतोऽपि तथा तादृशप्रवृत्तिजनकत्वप्रसङ्गात्। तस्मात् लोकवेदजन्यज्ञानयोः नियमेन संवादिप्रवृत्तिजनकतया प्रमारूपत्वमेव नत्वप्रमारूपत्वमपि। शुक्तिरूप्यादिज्ञानस्य अप्रमारूपत्वमेव, नियमेन विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् इत्येव तत्त्वम्। वेदजन्यज्ञानात् यथा प्रवृत्तिसंवादो दृष्टचरः तथा इष्टापूर्तादौ बहुवित्तव्ययायाससाध्ये नियमेन प्रेक्षावनां निष्कंपप्रवृत्तेः तत्संवादोऽप्यवश्यंकल्पनीय इति न किञ्चिदनुपपन्नम्।

किञ्च 'तं बृहस्पतिरुदयाजयत् ततोऽजयत् (यजत्) स स्वाराज्यमगच्छत् तमिन्द्रो बली तु मामनेन याजयेत् तेनेन्द्रमयाजयत् सोऽग्रं देवतानामपर्येत् अगच्छत् स्वाराज्यम्' इत्यादिश्रुत्यैव तत्तत्कर्मफलश्रुत्यैव फलपर्यन्तप्रवृत्तिसंवादः प्रतिपाद्यत इति। एवञ्च प्रमाणतदाभासव्यवस्था सर्वसंप्रतिपन्नापि समर्थिता भवति। अन्यथा प्रवृत्तिवैचित्र्येऽपि तत्प्रयोजकत्वेन प्रमात्वाप्रमात्वरूपविलक्षणधर्मानङ्गीकारे ज्ञानमात्रम् अप्रमेत्यस्य, यू स्त्र्याख्यौ नदी इत्यादिवत् परिभाषामात्रत्वप्रसङ्गात्। तथाच प्रमात्वं विषयसत्त्वघटितमूर्तिकं आपतितम् इति कथं जगतः सत्त्वमप्रामाणिकमिति न जानीमः।

एतेन विशिष्टाकारगोचरज्ञानमात्रं भ्रमः बाधितविषयत्वात्, अखण्डार्थनिष्ठवेदान्तजन्यनिष्प्रकारकज्ञानमेव प्रमा अतथात्वात् (बाधितविषयत्वाभावात्) तथाच ज्ञानद्वैविध्यमपि अविशिष्टम्। एवञ्च प्रामाण्याप्रामाण्ययोः

स्वतस्त्वपरतस्त्वे अभ्युपपन्ने । नच ज्ञेयब्रह्मनिष्ठवेदान्तात् निष्प्रकारकज्ञानाङ्गीकारे मानाभावः । शब्दानुमानयोः सप्रकारकज्ञानैकपरत्वस्वाभाव्यात् । अन्यथा स्वभावव्याकोपापत्तिरिति वाच्यम् । 'तमेवैकं जानथ आत्मानं अन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुरिति, तमेवं विदित्वा अतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनाय' इत्यादिसावधारणश्रुतेरेव तत्र मानत्वेन शब्दमात्रस्य तथाविधस्वभावासिद्धेः । अवधारणेन मोक्षसाधनभूते ज्ञाने ब्रह्मव्यतिरिक्तविषयत्ववारणात् । अत एवान्या वाचो विमुञ्चथ इति नान्यः पन्था इति वाक्यशेषः । तथाच वेदान्तजन्यं ज्ञानम् अखण्डचैतन्यमात्रविषयतया आपतितं निष्प्रकारकमेव पर्यवस्यतीति निरस्तम् ।

तमेवं विद्वान् अमृत इह भवति इत्यादिश्रुत्यां एवंशब्दघटितया सप्रकारकज्ञानस्यैव मुक्तिसाधनत्वावेदनेन तदविरोधाय अवधारणस्य भिन्नक्रमतायाः वक्तव्यत्वात् । नचैवं वाक्यशेषविरोधः । (तत्रान्यव्यवच्छेदार्थतया) मोक्षसाधनीभूतब्रह्मज्ञाने ब्रह्मेतरपदार्थस्य प्रकारतयैव विषयत्वप्रापणेन अविरोधात् । अत एव 'तमेवैकं जानथ तमेवं विदित्वा, तमेवं विद्वान्, तद्विजिज्ञासस्व, दृश्यते त्वग्रयया बुध्या' इत्यादौ मोक्षसाधनज्ञाने ब्रह्मणः प्राधान्येन प्रकारित्वेनैव (धर्मित्वेन) विषयत्वमिति व्यवस्थापयितुं कर्मणिप्रत्ययाः । तस्मात् वेदान्तान्निष्प्रकारकज्ञाने नोदाहृतश्रुतयो मानम् ।

किञ्च मोक्षसाधनीभूतज्ञानस्य निष्प्रपञ्चकत्वे (निष्प्रकारकत्वे) यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, यस्सर्वज्ञः सर्ववित्, परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च, एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य, सत्यः सो अस्य महिमा, य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्यः, इत्यादिब्रह्म(णो)जगत्कारणत्वादिप्रतिपादकानां वैयर्थ्यप्रसङ्गः । ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यादिश्रुत्या ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे विहिते केन रूपेण ब्रह्मज्ञानं मोक्षसाधनम् इत्याकांक्षायां तत्प्रकारप्रदर्शनार्थं तासां श्रुतीनां प्रवृत्तेः । अत एव सहस्रशीर्षा पुरुषइत्यादौ सहस्रशीर्षत्वादिधर्मान्

प्रतिपाद्य तमेवं विद्वान् अमृत इह भवतीति ब्रह्मकर्मक(प्राप्तिरूप)मोक्षसाधने ज्ञाने तद्धर्माणां प्रकारत्वेन उपयोगं वक्तुं तत्र एवंशब्दः प्रकारवाची। नच उपासनार्थमेव वेदे सहस्रशीर्षत्वादिधर्माणामुपन्यासः, नतु ज्ञानार्थमिति युक्तम्। 'तमेवं विद्वान् तद्विजिज्ञासस्व स विजिज्ञासितव्यः' इत्याद्युक्तेः विरोधप्रसङ्गात्। नहि वेदे ज्ञानार्थत्वे विवादोऽस्ति। ब्रह्मधर्मप्रतिपादकानेक-श्रुतिवाक्यवैयर्थ्यांगीकारापेक्षया तमेवैकं जानथ आत्मानमित्यादिश्रुतावेवकारण-मात्रस्य भिन्नक्रम(त्व)स्यैव उचितत्वात्।

किञ्च सप्रकारकज्ञानस्य मोक्षं प्रत्यनुपायत्वे ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्रह्मज्ञानस्य परप्राप्तिसाधनत्वमुक्त्वा किंप्रकारकं ब्रह्मज्ञानं मोक्षोपाय इत्या-कांक्षायां यो वेद निहितं गुहायामिति गुहानिहितत्वप्रकारप्रतिपादनं न स्यात्।

अपिच उक्तरीत्या परेण वेदान्तवाक्यात् निष्प्रकारकज्ञानोदयस्वीका-रेऽपि न तस्य उत्पत्तिज्ञप्त्योः प्रामाण्यस्वतस्त्वोपपादकत्वं संभवति। तांत्रिकाणां च तद्वति तत्प्रकारकत्वतद्वतितद्वैशिष्ट्यावगाहि(ज्ञान)त्वरूपप्रामाण्यस्यैव निष्कंप-प्रवृत्तिप्रयोजकस्य स्वतस्त्वपरतस्त्वाभ्यां विवादविषयत्वांगीकारात्। नहि निष्प्रकारक(ब्रह्म)ज्ञाने तद्वतितत्प्रकारकज्ञानत्वादिकं प्रामाण्यं संभवति। विशेष्यावृत्त्यप्रकारकज्ञानत्वादिरूपप्रामाण्यस्य संभवेऽपि (तस्य) स्वतस्त्वपर-तस्त्वाभ्यां विवादाविषयत्वात्।

किञ्च वेदान्तवाक्यात् आकांक्षादिमतः प्रथमं सविकल्पोदयानन्तरं किं निर्विकल्पोदयः स्वीक्रियते किंवा ततः प्रागेव श्रुतमात्रात् तस्मात्। नाद्यः। सविकल्पकज्ञानस्य स्वसमानजातीयविशिष्टज्ञानान्तरसामग्रीत्वेन तदनन्तरं निष्प्रकारकज्ञानसामग्रीबाधेन बाधितत्वात्। न द्वितीयः। श्रवणादिकं विनापि श्रुतमात्रात् वेदान्तादेव मोक्षसाधनीभूतनिष्प्रकारकब्रह्मज्ञानसंभवेन श्रवण-मननाद्यनुसरणवैयर्थ्यात्। नहि अध्ययनकाले प्राक् संगतिग्रहात्, प्राक्च आकांक्षादिज्ञानात् ज्ञेयब्रह्मनिष्ठवेदान्तानां अध्येतुः ब्रह्म श्रवणपथं (न) गच्छतीत्यस्ति।

किञ्चैवं न ज्ञेयब्रह्मपरवेदान्तात् प्रथमं निर्विकल्पकज्ञानोदयः संभवति । मीमांसातः पूर्वं लक्षणाकल्पनाद्यभावात् । किञ्चैवं व्याप्त्याद्यनुसंधानाभावकाले दृष्टमात्रात् धूमादिलिंगादपि विशिष्टानुमितेः प्राक् निष्प्रकारकवह्न्यादिगोचरानुमितिरपि किं न स्वीकार्या, विशेषहेत्वभावात् ; अनुमानस्य विशिष्टज्ञानैकफलकत्वस्वाभाव्यात् तदस्वीकारस्तु तत एव शब्दस्यापि समः ।

किञ्च घटादौ प्रत्यक्षेण निर्विकल्पकज्ञानमुत्पद्यत इति स्वीकारः विशिष्टज्ञानसामग्रीत्वेनैव क्लृप्त इति वेदान्तात् निर्विकल्पकमुत्पद्यमानं विशिष्टज्ञान सामग्रीत्वेनैव स्वीकर्तुमुचितम्, न तु संसारापादकाज्ञाननिवृत्तिहेतुत्वेन । तथा (सति) क्लृप्तहानाक्लृप्तकल्पने प्रयोज्येते, नहि निष्प्रकारकज्ञानादज्ञाननिवृत्तिः क्वापि दृष्टचरी । प्रत्युत इयं शुक्तिरेव नतु रजतं इति सप्रकारकज्ञानादेव सा दृष्टा ।

ननु ब्रह्मणि तदितरस्य सर्वस्य श्रुत्यैव प्रसज्य निषेधात् तयैव श्रुत्या पुनः स्वनिषिद्धतदितरवैशिष्ट्यस्य बोधने तस्या असदर्थकत्वेन अप्रामाण्यं प्रसज्यत इति श्रुतेः तदबोधकत्वं वेदप्रामाण्यवादिना सर्वेणापि स्वीकार्यम् । सर्वथा बाधकत्वे च अप्रामाण्यमेवापतितमिति निष्प्रकारकज्ञानमेव वाच्यम् । प्रकारान्तरेण तदसंभवादिति चेन्न । तथापि ब्रह्मणि वेदान्तानां तदितरसर्वनिषेधवैशिष्ट्यबोधकत्वविशिष्टतया तज्जन्यज्ञानस्य निष्प्रकारकत्वानुपपत्तेः । तद्वैशिष्ट्यबोधे तात्पर्याभावे च ब्रह्मणि श्रुतिविहितस्य सर्वस्य ब्रह्मवत् पारमार्थिकत्वापत्तेः ।

एतेन ब्रह्मणि वियदादिप्रपंचनिषेधस्य गुणकर्मादिनिषेधस्य च अखण्डब्रह्ममात्रत्वेन तदावेदकश्रुतीनां तन्मात्रप्रकारकबोधाजनकत्वेन अखण्डार्थत्वं अबाधितार्थतया प्रामाण्यं चोपपद्यते । ब्रह्मज्ञानस्य निष्प्रकारकत्वमपि ईदृशमेवास्माकमभिमतमिति निरस्तम् ।

निषेधस्य अखण्डचिन्मात्रत्वांगीकारे तस्य निर्विशेषत्वेन निषेधत्वानुपपत्तेः । निषेधत्ववत एव निषेधरूपत्वात् । निषेधरूपस्य त्रैकालिकात्यन्ता-

भावरूपतया विशेषत्वेन तस्य तद्वत्त्वाङ्गीकारे निर्विशेषत्वस्यापि विशेषत्वेन तद्वत्त्वे निर्विशेषत्वानुपपत्तेश्च । प्रपञ्चनिषेधस्य ब्रह्ममात्रपरत्वे मानाभावाच्च । तत्राद्वैतश्रुतिरेव मानमिति चेत् । तथासति जगन्निषेधवत् तन्निवृत्तिरपि तन्मात्ररूपा स्यात् । नचेष्टापत्तिः । निषेधनिवृत्त्योरुभयोरपि इदानीमिव प्रपञ्चरूपप्रतियोगिसहिष्णुत्वेन उत्तरकालेऽपि तत्सहिष्णुतया निषेधनिवृत्तिशब्दयोः संज्ञामात्रत्वापातात् । अविद्यानिवृत्तेरपि तन्मात्रत्वेनासाध्यतया निर्विकल्पकरूपस्यापि ब्रह्मज्ञानस्य तदुपायत्वायोगेन वेदान्तश्रवणादिना तत्साधनस्य वैयर्थ्यात् । अविद्यानिवृत्तेरनाद्यनन्तचिन्मात्ररूपत्वाङ्गीकारे भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति श्रुतिविरोधश्च स्यात् । कालविशेष एव तथाज्ञानात् तन्निवृत्तिरिति प्रतिपादनात् । सर्वाद्वैतवादे पूर्वकाल इवेदानींकाल इव चोत्तरत्रापि ब्रह्मणः सकाशादुत्पत्तिस्थितिलयवत्तया जगतः प्रवाहाङ्गीकारप्रसङ्गेन प्रवाहतोऽनादित्वं प्रवाहतोऽनन्तत्वमपि स्वीकृतं स्यादिति, किमद्वैतवादिनाधिकमाचरितमिति न जानीमः ।

तस्मात्परपक्षे श्रवणादिसाध्यपराभिमतब्रह्मज्ञानस्य निष्प्रकारकस्यापि निष्फलत्वात्तत्सामग्र्यनिरूपणाच्चासंभव इति स्थिते, सप्रकारकवेदान्तजन्यज्ञानस्य च प्रत्यक्षादिजन्यज्ञानवत् कर्मकाण्डादिजन्यज्ञानवच्च बाधितविषयत्वेनाप्रामाण्यमेवापतितमित्युक्तरीत्या बाह्यमत इवागन्तुकानागन्तुकदोषत्वेनाभिमतज्ञानकारणमपि ज्ञानसामान्यसामग्र्यनुप्रविष्टत्वेन प्रमाप्रमाभेदेन ज्ञानद्वैविध्यासंभवेन च प्रमाणत्वाभिमतं यच्च यावच्च तज्जन्यं ज्ञानं सर्वमप्येकविधमेवापन्नमिति परमतेऽप्यप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं प्राप्तमिति सिद्धम् । ततश्च प्रामाण्यं स्वत इति तु तदीयं वाचो रिक्तमेवेति दिक् ॥ छ ॥

पारमार्थिकत्वातिरिक्तजगन्निषेधनिवृत्त्योरङ्गीकारे तु यद्यप्युक्तदोषाः कतिचित्परपक्षे परिहृता भवन्ति । तथाप्यद्वैतश्रुतिविरोधस्तदवस्थः । निषेधस्य पारमार्थिकस्य द्वितीयस्याङ्गीकारात् । ब्रह्मेतरसर्वनिषेधश्रुतिजन्यज्ञानस्य ब्रह्मणि (तद्विशिष्ट)तद्वैशिष्ट्यावगाहितया संसर्गसंगिसखण्डार्थत्वप्रसंगश्च । संसर्गसंगि-

सम्यग्धीहेतुत्वस्यैव गिरां सखण्डार्थत्वात्। निषेधश्रुतीनां तदतिरिक्तविषयत्वेन संकोचे च प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रतिपन्नवियदादिप्रपञ्चातिरिक्तप्रातिभासिकप्रपञ्च-विषयत्वेन तासां संकोचः किं नाश्रयितव्यः। बाधके सति तदतिरिक्तविषयत्वेन संकोचस्य न्यायप्राप्तत्वात्, तथाच औत्सर्गिकज्ञानप्रामाण्यस्वतस्त्वनिर्वाहाय प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धघटपटादिजगत्सत्यत्वनिरसनं दुष्करमिति जगत्सत्यत्वे प्रमाणाभावोऽसिद्ध इति स्थितम्।

किञ्च ब्रह्मणि स्वेतरसर्वनिषेधश्रुतीनाम् अप्रसक्तप्रतिषेधपरत्वप्रसङ्गः। श्रुत्यन्यप्रमाणेन ब्रह्मणि तत्प्राप्त्यभावात्। श्रुत्यैव तत्प्राप्त्यङ्गीकारे च श्रुत्यैव प्राप्तस्य तयैव तन्निषेधाङ्गीकारापत्तेः। नचैवम् श्रुतिविहितस्य षोडशिग्रहणादेरपि श्रुत्यैव स्वरूपेण निषेधाङ्गीकारप्रसङ्गात्, अविशेषात् प्रपञ्चविधिनिषेधयोरिव षोडशिग्रहणतन्निषेधयोरपि अव्यवस्थितविषयत्वेन प्रामाण्योपपादनसंभवेन व्यवस्थितविषयत्वेन तत्प्रामाण्योपपादनकारणानुपपत्तेः।

ननु व्यवस्थितविषयत्वेन तुल्यवत् प्रामाण्योपपादनस्य संभवेन प्रतियोगि-समर्पकत्वमात्रेण तदुपपादनमन्याय्यम्। अबाधेनैवोपपत्तौ बाधस्यान्याय्यत्वा-दिति चेत्।

ब्रह्मणि ब्रह्मेतरविधिनिषेधश्रुत्योरपि व्यवस्थितविषयत्वेन तुल्यवत् प्रामाण्योपपादनापत्तेः। तत्र तथोपपादनं न संभवतीति चेत् एकस्मिन्नेव वृक्षे संयोगतदभावग्राहकप्रमाणयोः अवच्छेदकभेदेन, एकस्मिन्नेव द्रव्ये पाकेन रक्तमुत्पन्नं नीलं नष्टमिति उत्पादविनाशग्राहकप्रमाणयोः तत्तद्रूपविशेष-विषयत्वेन, एकस्मिन्नेव देशे तथैव एकस्मिन्नेव काले घटादिसत्त्वतदभावग्राहक-प्रमाणयोः जगदाधारताप्रयोजकसंबन्धेनैव, एकस्मिन्नेव भूतले संयोगेन घटवति समवायेन तद्रहिते तत्सत्त्वतदभावग्राहकप्रमाणयोः संबंधभेदेनैव, एकस्मिन्नेव देवदत्ते अत्र दण्डी पुरुषोऽस्ति, तत्र स नास्तीति तदस्तित्वनास्तित्वग्राहक-प्रमाणयोः विशेषणीभूतदण्डासत्त्वादिनेव च ब्रह्मणि तदितरविधिनिषेध-श्रुत्योरपि अवच्छेदकभेदादिना तुल्यवत्प्रामाण्योपपादनसंभवेन श्रुतेः प्रमाणान्तर-

प्राप्तानुवादित्वमङ्गीकृत्य निषेधार्थत्वोक्तेरनुचितत्वात् । अपूर्वताल्लक्षणतात्पर्य-लिंगस्य सर्वत्राविशेषेऽपि निषेध एव श्रुतितात्पर्यगोचरः विधानं तु न तथेति स्वीकारायोगाच्च । ब्रह्मणो निरंशत्वेऽपि तत्र ज्ञानतदभावयोरिव ब्रह्मेतरसर्व-सत्त्वतदभावयोस्संभवेन ज्ञानतदभावयोः ग्राहकप्रमाणयोरिव ब्रह्मणि तदितर-सत्त्वतदभावग्राहकप्रमाणयोरपि तुल्यवत् प्रामाण्योपपत्तेश्च । अपरिच्छिन्ने ब्रह्मणि परिच्छिन्नाविद्यावच्छेदेन तदितरसर्वप्रपञ्चः, तदनवच्छेदेन तदत्यन्ता-भाव इति तदुभयोपपत्तेः ।

मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।

इत्यादिश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनया दिक्कालयोरिव ब्रह्मणोऽपि जगदाधारताऽव-गमात् । ब्रह्मणि तदितरसत्त्वनिषेधश्रुत्योः जगदाधारताप्रयोजकसंबन्धेन तूभयसत्त्वविषयत्वोपपत्त्या निषेधश्रुतेः अबाधकत्वोपपत्तिमात्रनिषेधलाभेन अवयवसामान्याभावासिध्या तस्मात्तस्यावयवभूतेन 'व्याप्तं सर्वमिदं जगत्' 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इत्यादिश्रुतिप्रतिपन्नावयवरूपावच्छेदकभेदसत्त्वाच्च। न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते, तस्माद्धान्यन्न परः किञ्च नास, नान्यत्किञ्चन मिषत्, मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय इति श्रुतिस्मृतिपर्यालोचनया ब्रह्मणि तदितरनिषेधस्मृतेः तत्समत्वंतदधिकत्वविषयत्वमित्यादिधर्मविशिष्ट-निषेधस्य च सविशेषणे हीति न्यायेन उदाहृतश्रुत्याप्यविरोधेन विशेषणमात्र-विषयत्वोपपत्तेश्च । नचैवं निषेध्यसमर्पकपदानामुक्तधर्मविशिष्टे लक्षणा स्यादिति वाच्यम् । इष्टापादनात् । नच लक्षणायां मानाभावः । नित्यनिर्दोष-श्रुतिविहितस्य सर्वथानिषेधायोगस्यैव तत्र मानत्वात् । विरोधिप्रमाणसद्भावे सामान्यतो निषेधस्य 'तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिः' इत्यादौ दृष्टविरोध-परिहाराय 'रूपात् प्रायात्, दूरभूयस्त्वात्' (जै. सू. अ. १, पा. २, सू. ११-१२) इत्यादिना भगवता जैमिनिना दृशेः भूम्ना दर्शनरूपविशिष्टवत्त्वं लक्षणया स्वीकृत्य न तन्निषेध इत्यङ्गीकारात् ।

किञ्च निषेधश्रुतीनां ब्रह्मेतरसर्वबाधकत्वं सर्वथा अनुपपन्नम् । बाधकत्वं हि बाध्यत्वाभिमतं यदधिकरणत्वेन प्रतिपन्नं तदधिकरणनिष्ठतदत्यन्ताभाव-प्रत्यायकत्वेनैव निर्वाह्यम् ।

नचैतत् परमते संभवति । अत्यन्ताभावस्य चिन्मात्रत्वेन स्वीकृतस्य तदाश्रितत्वासंभवात् । मानान्तराभावाच्च । अखण्डचिन्मात्रस्य वेदैकसमधि-गम्यत्वात् । वेदान्तानामखण्डचिन्मात्रपरत्वेन तादृशचैतन्ये तदितरात्यन्ताभाव-वैशिष्ट्यपरत्वे अखण्डार्थत्वक्षतेः, अद्वैतक्षतेश्च । भावैकस्वभावस्य चिन्मात्रस्य स्वेतरसकलश्रुतिप्रतियोगिकात्यन्ताभावरूपत्वानुपपत्तेश्च । अभावत्वात्यन्ता-भावत्वरूपधर्मवत्तया सविशेषत्वापत्तेश्च । तद्रहितत्वे च तन्नाममात्रत्वापत्तेः । सर्वदा स्वेतरसकलप्रपञ्चरूपप्रतियोगिसहिष्णुत्वात् असङ्गत्वश्रुतिविरोधेन अत्यन्ताभावस्य चैतन्यविशिष्टत्वाङ्गीकाराच्च ।

किञ्च अद्वैतश्रुत्यविरोधाय प्रपञ्चनिषेधस्य च चैतन्यमात्ररूपत्वाङ्गीकारे तन्निवृत्तेः तत्प्रतियोगिकान्योन्याभावस्य च तद्रूपत्वं किं नाङ्गीकार्यम् । तन्निषेधाश्रयणे तु नेह नानेतिवत् तदाश्रयत्वे तरति शोकमात्मवित्, अन्यदेव तद्विदितात् इत्यादिश्रुतेः सत्त्वात् । किञ्च तत्त्वमसि अयमात्मा ब्रह्मेतिवत् ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् स एवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वम् आत्मैवेदं सर्वमिति श्रुति-सत्त्वात् जीवब्रह्माभेदवत् सर्वाभेदोऽपि किं नाङ्गीकार्यः । अद्वैतश्रुत्यविरोधस्य क्वचिदभेदे सामानाधिकरण्यम्, क्वचिद्बाधाय असामानाधिकरण्यमिति वैरूप्या-श्रयणेन उपपादनापेक्षया अवैरूप्येणैव तदुपपादनस्य न्याय्यत्वात् । जडा-जडयोरभेदो न संभवतीत्यस्य शुष्कयुक्तिमात्रत्वेन नित्यनिर्दोषाद्वैतश्रुत्यपरि-पन्थित्वात् । तत्त्वमसीत्यादिजीवब्रह्माभेदपरश्रुत्यपेक्षया स एवेदं सर्वमित्यादि-श्रुतेः सावधारणत्वेन प्रबलतया सैव श्रुतिरभेदे सामानाधिकरण्यपरा तत्त्वमसी-त्यादिश्रुतिस्तु बाधायां सामानाधिकरण्यपरेति वैपरीत्यापत्तेश्च । एवञ्च नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिद्रष्ट्रन्तरनिषेधिका श्रुतिरनुकूलिता भवति । एव-मतोऽन्यदार्तमितिश्रुतिरपि ।

किञ्च प्रत्यक्षादिविरोधस्यानादरणीयत्वात् नित्यनिर्दोषाद्वैतश्रुत्या तत्त्व-मादिपदमुख्यार्थभेद एव किं न स्वीकार्यः। नचैवं मुख्यार्थभेदपरत्वे ब्रह्मणो निर्विशेषत्वभङ्गप्रसङ्गः। तत्तद्विशेषाणामपि स एवेदं सर्वमित्यादिसावधारण-श्रुत्या ब्रह्मात्यन्ताभेदावेदनेन निर्विशेषत्वाक्षतेः। तदतिरिक्तविशेषाङ्गीकार एव तद्विरोध इति दिक्।

अपि च अस्तु ब्रह्मेतरस्य सर्वस्य श्रुत्या ब्रह्मणि निषेधः, स्वदेश-कालयोस्तु तस्य केन निषेधः? नहि निषेधश्रुतेः तत्रापि निषेधव्यापारं पश्यामः। नच ब्रह्मणो जगदुपादानत्वात्तत्रैव तदवस्थानात्तत्र च तन्निषेधे तस्य बाध्यत्वं निष्प्रत्यूहमापतितमिति वाच्यम्। तथापि अनाद्यविद्यादिकं प्रति तस्यानुपादनतया ब्रह्मण्यनिषेध्यत्वेन अविद्यादेरबाध्यत्वप्रसङ्गतादवस्थ्यात्।

अपि च मायां तु प्रकृतिं विद्यात्, अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः जनयन्तीं सरूपाम्, इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मण इव अविद्याया अपि जगदुपा-दानत्वावेदनाद्वियदादिप्रपञ्चस्य नेहनानेत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणि निषेधेऽपि अविद्या-यामनिषेधात्प्रपञ्चस्याबाध्यत्वं दुर्वारम्। एवं देशकालयोरप्यनिषेधात् तदबाध्यत्वं निष्प्रत्यूहम्। नहीदानीं घटः, अत्र भूतले घट इत्याद्यबाधितप्रतीत्या घटादे-र्देशकालौ न सिध्यत इत्यस्ति।

किञ्च संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च, व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः, मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्वियदादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मणि संयोगवर्णनान्न तस्य जगदुपादानत्वं युज्यते। उपादानोपादेययोः संयोगस्य क्वाप्यदर्शनात्। अत एव तत्र अध्यासिकः संबन्ध इति प्रत्यूढम्।

अपि च जगतः सत्यब्रह्मोपादानकत्वे जगदपि सत्यं स्यात्। उपादेयस्य उपादानस्वभाववत्त्वनियमात्। नचैवं, ब्रह्मवत्तस्याबाध्यत्वप्रसङ्गात्। इष्यते च त्वया तद्बाध्यत्वमिति। अपिच न वियदादिः बाध्यत्वं सोढुमर्हति। शुक्तिरूप्यादेरिव सार्वत्रिकनिषेधप्रतियोगित्वे एव बाध्यत्वं स्यान्न त्वन्यथा, देशकालविशेषे सतः ततोऽन्यत्र विद्यमाननिषेधप्रतियोगित्वेऽपीदं बाधितमिति प्रतीतिव्यवहारयोरभावात्।

किञ्च ज्योतिष्टोमाद्युपाधौ स्वर्गादिसाधनत्वादेः श्रुतिप्रतिपन्नस्यागम्यागमनाद्युपाधौ नरकसाधनत्वस्य श्रुतिप्रतिपन्नस्य केनापि प्रमाणेनानिषेधात्तस्याबाध्यत्वं दुष्परिहरम्। सर्वस्य ब्रह्मणि निषेध्यत्वेन सर्वान्तर्गतस्य स्वर्गसाधनत्वादेर्ब्रह्मणि श्रुत्या निषेधेऽपि ज्योतिष्टोमादौ तस्यानिषेधात्। अयमेव न्यायः प्रपञ्चासाधारणधर्मेषु सर्वेष्वप्यनुसंधेयः। तस्माद्धीमात्रं प्रमितिमात्रं वा यथा न बाधस्तथा निषेध्यत्वेन धीमात्रं वा प्रमितिमात्रं वा न बाधः। तत्सत्त्वेऽपि तत्प्रतीतिव्यवहारयोरभावात्। नापि संयोगदेशे उपादानदेशे वा निषेध्यत्वेन धीः प्रमितिर्वा। गुणकर्मादेः संयोगदेशाभावात्। सत्तादिपरापरजातेरनाद्यविद्यादेश्च उपादानदेशाभावात्। घटादेश्च संयोगदेशे समवायसंबन्धेन, उपादानदेशे संयोगादिसंबंधित्वेन प्रतीतेः प्रमितेश्च सत्त्वेन तयोरबाधात्। नहि तत्सत्त्वमात्रेण तत्र बाध्यत्वप्रतीतिव्यवहारौ दृष्टचरौ। तादात्म्यारोपानन्तरं नेदं रजतं किन्तु शुक्तिरेवेयमिति प्रतीत्या अध्यस्तादधिष्ठानस्य भिन्नत्वधिय एव बाधत्वानपायेन तत्राव्याप्तेश्च। अंगुल्यवष्टब्धचक्षुषा चन्द्रदीपादौ भेदाध्यासानन्तरं तत्राभेदधिय एव बाधत्वोपलम्भाच्च। नेह नानास्ति किञ्चनेतिश्रुत्यनुसारेण अन्यदेव तद्विदितादित्यादिश्रुत्यनुसारेण च परेण, यस्मिन् द्यौः इत्यादिश्रुतेः 'स एवेदं सर्वम्' इत्यादिश्रुतेश्च संसर्गतादात्म्यरूपसंबन्धाभ्यां ब्रह्मणि वियदादिप्रपञ्चप्रसंजनस्योपेयत्वाच्च। नापि प्रतिपत्तिविषयीभूतसकलसम्बन्धेन स्वरूपेण सार्वत्रिकत्रैकालिकनिषेधे प्रतियोगित्वेन धीप्रमितिर्बाधः। ब्रह्मणोऽपि बाध्यत्वप्रसङ्गात्। आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः, यच्च किंचित् जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा। अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः, स एवाधस्तात्, इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनया अदृश्ये अनात्म्ये अनिरुक्ते अनिलयने अभयं प्रतिष्ठां विंदते, असंगो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनया, स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनया, अलक्षणमितिश्रुतिपर्यालोचनया च तस्मिन्नपि तथाविधनिषेधप्रतियोगित्वधी-

लाभात्। तथाविधप्रमितेरपि लाभाच्च। नाप्यन्यथाज्ञातस्य[1] सम्यग्विज्ञातत्वं बाधः। तत एव तद्धैक आहुः असदेवेदमग्र आसीत् इति शून्यवादिमतानुवादिश्रुत्या असत्त्वेन अन्यथाज्ञातस्य जगत्कारणस्य ब्रह्मणः कथमसतः सज्जायेत इति श्रुत्या सत्कार्यं प्रति कारणत्वान्यथानुपपत्तिप्रदर्शनमुखेन सत्त्वेन सम्यग्विज्ञातत्वलाभात्। शुक्त्यादेरपि प्राग्विशेषदर्शनाद्रजतात्मना ज्ञातस्य विशेषदर्शनानन्तरं नेदं रजतम्, किन्तु शुक्तिरित्यादिप्रत्यक्षेण रजतत्वाद्यभाववत्तया शुक्तित्वादिना सम्यग्विज्ञातत्वात्। नहि ब्रह्म वा शुक्त्यादिर्वा बाध्यत्वेन त्वयेष्यते। बाधावधेरधिष्ठानत्वेन अबाध्यत्वोपगमात्। नापि अज्ञानस्य स्वकार्येण वर्तमानेन प्रविलीनेन वा सह ज्ञानेन निवृत्तिर्बाध इति विवरणरीत्या,

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः।
अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति॥

इति सुरेश्वरवार्तिकरीत्या च ज्ञानेन सविलासाविद्यानिवृत्तिर्बाध इति युक्तम्। सर्वाद्वैतपक्षे अविद्यानिवृत्तेः ब्रह्मचैतन्यमात्रत्वेन ज्ञानजन्यत्वानुपपत्तेः। अविद्यानिवृत्तिवत् अविद्याकार्यस्य वियदादेरविद्यानिवृत्तिजन्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वेन तन्निवृत्तेरपि ज्ञानजन्यत्वे मानाभावाच्च। लोके उपादेयनिवृत्तेः उपादाननिवृत्तिमात्रेण दर्शनात्, ज्ञानजन्यत्वादर्शनात् दृष्टानुसारिकल्पनाया एव आश्रयणीयत्वात्। यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति त्वदभ्युपगमाच्च। नच तस्याभिध्यानात् योजनात् तत्त्वभावात् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति श्रुत्या वियदादिप्रपञ्चस्यापि ज्ञानान्निवृत्तिवर्णनात् तत्र मानाभावोऽसिद्ध इति वाच्यम्। तथासति विश्वमायाशब्दे द्वन्द्वाश्रयणप्रसंगात्। नचैवम्। मायाशब्दवैयर्थ्यप्रसंगात्। विश्वशब्देन तदर्थान्तर्गतमायाया अपि लाभात्। गोबलीवर्दन्यायेन आनर्थक्यपरिहाराश्रयणस्य अनन्यगतिकत्वात्। विश्वा

1. नापीत्यादि—मायावादिमतरीत्या एवं वक्तुं न शक्यम्। स्वमतरीत्या तु एतत्संभवति।

चासौ माया चेति कर्मधारयाश्रयणे लाघवाच्च । नच मायायाः एकत्वेन अस्मिन्नपि पक्षे विश्वशब्दवैयर्थ्यमित्यविशेष इति वाच्यम् । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इति श्रुत्या मायाबहुत्वावगमेन तदवैय्यर्थ्यात् । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते इति स्मृत्यनुसारेण मायामात्रनिवृत्तेरेव ज्ञान-साध्यत्वावगमात् । मायां तु प्रकृतिं विद्यात् इत्यादौ एकवचनस्य जात्यभि-प्रायत्वोपपत्तेः । कार्यवैचित्र्यदर्शनेन तदुपपादकतया उपादानवैजात्यावश्यं-भावाच्च । गुणादिरूपोपादेयवैचित्र्यस्य उपादानवैचित्र्यं विना निमित्त-वैचित्र्येण अनिर्वाहेऽपि घटपटादिद्रव्यरूपोपादेयवैचित्र्यस्य उपादान-वैचित्र्येणैव निर्वाह्यत्वाच्च । एवञ्च यावन्ति ज्ञानानि तावन्ति अज्ञानानीति पराभ्युपगमः संगच्छते । तस्मात् ज्ञानाज्ञानयोरेव साक्षाद्विरोधात् ज्ञाना-दज्ञानस्यैव न तत्कार्यस्य प्रपञ्चस्य निवृत्तिरिति कथं तस्य बाध्यत्वमिति न जानीमः । नहि उपादाननिवृत्त्या निवर्तमानं बाध्यमित्युच्यते ।

यद्यपि 'यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्, तरति शोकमात्मवित्, भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इत्यादिश्रुत्या नामरूपात्मकप्रपञ्चस्य ज्ञाना-न्निवृत्तिरावेद्यते, तथापि यथा नद्यः स्यन्दमाना इति श्रुतौ दृष्टानुसारेण विहाय विमुक्तपदस्वारस्येन च नामरूपात्मकप्रपञ्चस्य निवृत्तिर्विद्यते इत्येव स्वीकार्यम्, तस्य अपदार्थत्वात् अवाक्यार्थत्वाच्च । नहि नदीशब्दार्थस्य प्रवाहविशेषस्य समुद्रे अनुप्रवेशमात्रेण नाशो भवितुमर्हति । सप्तनदीसंगमे तददर्शनात् । समुद्रवत् प्रवेशपदेन तत्तन्नदीनां यथापूर्वं नामरूपवत्त्वादि-दर्शनाच्च । मेलनस्थले वृद्ध्यादेरुपलम्भाच्च । नहि क्षीरनीरयोर्मेलने अन्यतर-नाशो भवति । अत एव हंसाः नीरांशं परित्यज्य क्षीरांशमेव पिबन्ति इति अविगीतलोकप्रवादः । किन्तु दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके चोभयत्र स्फुटतर-विवेकादर्शनात् तत्प्रयुक्तव्यवहाराभावमात्रम्, अस्तशब्दस्वारस्यात्, अस्त-

शब्दस्यादर्शनवाचित्वात् । नहि अस्तं गतः सविता इत्यस्य सवितृनिवृत्तिरर्थः । नचैवं विहाय विमुक्तशब्दयोः मुख्यार्थत्यागप्रसङ्गः । त्यागमोक्षावेव हि तन्मुख्यार्थाविति वाच्यम् । अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायेन दृष्टान्तानानुगुण्यात् । विहाय विमुक्तपदस्वारस्यत्यागापेक्षया विहायविमुक्तपदस्वारस्याश्रयणे अस्य ज्यायस्त्वात् । मत्पक्षे दृष्टान्तानुगुण्यानपायात् । नचैवं त्वत्पक्षे मुक्तस्य सांसारिकनामरूपानुवृत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । वाक्यांतरबलेन तदननुवृत्तिसिद्धेः । उदाहृतश्रुतेः तत्रौदास्यात् (औदासीन्यात्)। तरति शोकमात्मवित् इति श्रुत्यापि ब्रह्मज्ञानेन शोकनिवृत्तिमात्रप्रतिपादनेन अविद्याकार्यवियदादिप्रपञ्चनिवृत्तेः अप्रतिपादनात् । भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिश्रुत्यापि तदप्रतिपादनाच्च । किञ्च अस्तु वा अविद्यातत्कार्ययोः ज्ञानान्निवृत्तिः । नहि तावता अविद्यातत्कार्ययोः बाध्यत्वसिद्धिः। नहि सुहृद्दर्शनात् निवर्तमानं दुःखं शुक्तिरूप्यादिवत् बाध्यमित्युच्यते । अन्यथा परिभाषामात्रत्वप्रसङ्गात् । नचैवंविधपरिभाषाकरणे किमपि प्रयोजनं पश्यामः। नच तत्करणस्य (ब्रह्म) निर्विशेषत्वसिद्धिरेव प्रयोजनमिति युक्तम् । प्रपञ्चनिवृत्तेः ब्रह्मातिरिक्तत्वे पारमार्थिकत्वे च तयैव ब्रह्मणः सविशेषत्वापत्तेः (सद्वितीयत्वापत्तेः) । तन्मात्रत्वे च उक्तवक्ष्यमाणरीत्या संसारप्रवाहस्यानादित्ववत् अनन्तत्वापत्तेः। ज्ञानसाध्यत्वेन ज्ञानासाधकपुरुषार्थत्वानुपपत्तेश्च। नचेष्टापत्तिः। 'अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते' इति त्वदभ्युपगमविरोधात् । नच ज्ञानत्वोपलक्षितात्मस्वरूपस्य ज्ञानसाध्यपुरुषार्थत्वोपगमात् नोक्तदोष इति वाच्यम् । ज्ञानस्य श्रवणादिसाध्यत्वेऽपि स्वसाध्यत्वाभावेन आत्मस्वरूपमात्रस्य अनाद्यनन्तत्वेन सर्वात्मना साध्यत्वाभावेनोक्तदोषानिस्तारात् । नच चरमवृत्त्युपलक्षितात्मस्वरूपं ज्ञानसाध्यमिति त्वयाभ्युपगन्तुं शक्यम् । त्वया श्रवणादीनां ज्ञानरूपत्वानभ्युपगमात् । चरमवृत्तेश्च साध्यत्वेऽप्यपुरुषार्थत्वात् । सुखदुःखाभावेतरत्वात् । ब्रह्मरूपावच्छिन्नसुखानुभवरूपत्वेन कथञ्चित् पुरुषार्थत्वेऽपि नित्यपुरुषार्थ-

त्वानुपपादनात् । अत एव चरमवृत्त्युपलक्षितात्मस्वरूपस्य उपांत्यज्ञानरूपवृत्तिसाध्यत्वेन ज्ञानसाध्यपुरुषार्थत्वमुपपद्यत इति निरस्तम् । चरमवृत्त्युपलक्षितात्मस्वरूपस्य वृत्तेः पश्चादिव पूर्वमपि सत्त्वेन पुरुषार्थत्वाङ्गीकारायोगाच्च । तस्माद्विवरणरीत्या वार्तिकरीत्या च ज्ञानेन सविलासाविद्यानिवृत्तिर्बाध इत्ययुक्तम् ।

यत्तु 'ज्ञानेन सविलासाविद्यानिवृत्तिरेव बाधः । नेदं रजतं किन्तु शुक्तिरेवेतिज्ञानेन रजतादिरूपविलासाहितशुक्त्यज्ञाननाशे सति तदज्ञानकार्ये रजते तद्ज्ञाने च बाधितत्वधीव्यवहारदर्शनात् । नच सविलासाविद्यानिवृत्तेर्ब्रह्मचैतन्यमात्रत्वेन ज्ञानसंभवादित्युक्तमिति वाच्यम् । अविद्यावत्तद्विलासभूतवियदादिप्रपञ्चवच्च तन्निवृत्तेरपि ब्रह्मचैतन्यादन्यत्वोपगमात् । नचैवमद्वैतश्रुतिविरोधः । तस्याः ब्रह्मवत्पारमार्थिकत्वाभावेन तद्विरोधानवकाशात् । परमार्थभूतद्वितीयाङ्गीकार एव तद्विरोधात् । नचैवमविद्यानिवृत्तेर्मिथ्यात्वे अविद्यावत्तत्कार्यवच्च ज्ञानान्निवृत्तिः स्यात् । मिथ्याभूतस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वनियमादिति वाच्यम् । मोक्षस्य नित्यपुरुषार्थत्वावेदकनित्यनिर्दोषप्रबलश्रुत्यनुसारेण यन्मिथ्या तज्ज्ञानेन निवर्तत इति नियमे तदविद्यानिवृत्त्यतिरिक्तं यन्मिथ्या तज्ज्ञानेन निवर्तत इति संकोचाभ्युपगमेन अविरोधात् । '**अविद्यास्तमयो मोक्षः सा संसार उदाहृतः**' इति मोक्षस्य मया अविद्यानिवृत्तिरूपत्वोपगमात् । अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय इति भाष्याच्च । तदाहुः—**हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारादिति ।**

तदपि अत एवापास्तम् । स यथा अनन्तोऽयमाकाशः, एवमनन्त आत्मा वेदितव्यः, आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः, एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य, गौरनाद्यन्तवती, परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च, एषोऽश्वत्थः सनातनः इत्यादितादृशविशेषश्रुतिबलेन आकाशादीनां जन्यत्वमनभ्युपगम्य तथा मिथ्यात्वं चाभ्युपगम्य अद्वैतश्रुत्यविरोधस्य अंगीकारप्रसंगात् । उक्तनियमस्य तद्व्यतिरिक्तविषयत्वे तदविरोधस्य

विनाशनियमात् । पृथिवी अप्सु प्रलीयते, आपस्तेजसि लीयन्ते, तेजो वायौ प्रलीयते, वायुराकाशे लीयते, आकाशमिन्द्रियेषु, इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु, तन्मात्राणि भूतादौ विलीयन्ते, भूतादिर्महति विलीयते, महान् अव्यक्ते लीयते, अव्यक्तमक्षरे लीयते, अक्षरं तमसि लीयते, तमः परे देवे एकीभवति इति पृथिव्यादीनामिव आकाशस्य तमःशब्दार्थभूताविद्यायाश्च लयश्रवणात् । भूमानं प्रकृत्य अथ यदल्पं तन्मर्त्यमिति भूम्नोऽन्यस्य सर्वस्य मर्त्यत्वश्रवणात्, अतोऽन्यदार्तम् इति ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वस्य आर्तिशब्दितनाशश्रवणात् । नच 'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः' इति अज्ञाननाशावेदकस्मृतेः, विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च इति आकाशादिलयक्रमावेदकसूत्राच्च तन्नित्यत्वावेदकश्रुतीनां वायुश्चान्तरिक्षं च एतदुभयममृतं, सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः इति वाय्वमृतत्वावेदकश्रुतिवत् आप्रलयकालस्थायित्वरूपमेव नित्यत्वमर्थ इति वाच्यम् । उदाहृतानुमानश्रुतिस्मृतिसूत्राणां उत्पत्तिविनाशवद्भूताकाशविषयत्वेन आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः इत्यादिश्रुतीनां च तदन्याव्याकृताकाशविषयत्वेन अविरोधात् । 'नचाकाशानेकत्वे मानाभावः। नचोदाहृतश्रुतिरेव तत्र मानम् । अन्योन्याश्रयात् । एकविषयत्वे लाघवात् । धर्म्यंतरकल्पनायां गौरवादिति' वाच्यम् । अन्तर्यामिब्राह्मणे यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यारभ्य मध्ये योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नित्यादिकमुक्त्वा य आकाशे तिष्ठन्नित्यादिना पृथिव्यादिभिस्सह पठितादन्तरिक्षशब्दितादाकाशादस्याकाशस्य पृथगुक्तेरन्योन्याश्रयाद्यनवकाशात् । प्रमाणवतो गौरवस्याप्यादरणीयत्वाच्च । अत एव आलोकविरोधितमःशब्दापेक्षया अन्यः 'यदा तमः तन्न दिवा न रात्रिः तमो वा इदमेकमास, तत् परेणेरितं विषमत्वं प्रयाति, तम आसीत्, आसीदिदं तमोभूतम्' इत्यादिश्रुतिस्मृत्यावेदितो मायाप्रकृत्यादिशब्दापरनामकजगदुपादानभूततमःशब्दार्थोऽप्युपगम्यते । नचैवं वायुद्वैविध्यांगीकारेऽनन्यथासिद्धं प्रमाणमस्ति, सैषानस्तमिता देवता यद्वायुरिति देवताशब्दसमभिव्याहृतश्रुत्यन्तरानुसारेण, वायुश्चान्तरिक्षं चैतदुभयममृतमिति श्रुतिगत-

वायुशब्दस्य देवताशब्दसमभिव्याहृतपरत्वेन तदमृतत्वस्येष्टत्वात् । तमः परे देवे एकीभवतीतिश्रुतेः: तमःशब्दार्थभूतप्रकृतेः कुण्डे नीरं क्षीरं भवतीतिवत् परदेव-शब्दार्थस्य श्रुतपदार्थान्तरेण सह सम्बन्धविशेषरूपैक्यसंपत्तिर्भवतीत्यर्थवत्त्वेन तल्लयपरत्वासिद्धेः । अन्यथा प्राक्प्रस्तुतलयशब्दं विहाय एकीभवतीति च्विप्रत्ययान्तशब्दान्तरोपादानं तत्र श्रुतौ न स्यात् । ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितम्, इति स्मृतौ अज्ञानशब्दस्य तत्त्वज्ञानविरोध्यज्ञानकार्यसंशयविपर्यय-परत्वेन मायाप्रकृत्यादिशब्दितपराभिमताज्ञानपरत्वासिद्धेः । अन्यथा विरोधाधि-करणन्यायविरोधात्[1] । विश्वमायानिवृत्तिरितिश्रुतेः मायामेतां तरन्ति ते इति तद्धानरूपस्मृत्यनुसारेण स्वकार्यवैमुख्यप्रतिपादनपरत्वेन मायानिवृत्तिप्रति-पादनपरत्वासिद्धेः । किञ्च भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरितिश्रुतौ सर्वशब्द-पर्यायविश्वशब्दसामानाधिकरण्यस्वारस्यनिर्वाहाय मायाशब्दस्य मायाकार्यभूत-वियदादिप्रपञ्चपरत्वाश्रयणमेव युक्तम् । नतु मायापरत्वाश्रयणम् ; तस्याः एकत्वेन विश्वशब्दार्थत्वानुपपत्तेः । न ह्येकस्मिन्नेवार्थे सर्वशब्दपर्यायविश्वशब्दस्याविगीत-प्रयोगोऽस्ति । कारणवाचिशब्दस्य कार्येष्वभेदोपचारात् प्रयोगो बहुलमुप-लभ्यते लोकवेदयोः, सूक्ष्मं वासः स्वर्गः, दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः, नड्वलोदकं पादरोगः, ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत्, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिषु । एवञ्च निवृत्तिशब्दो ध्वंसपर एव । तस्य परमात्मनोऽभिध्यानात् संकल्परूपात् योजनात् उपायात्, तत्त्वभावात् तत्त्वानां पदार्थानां भावात् स्वभावात्, ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी, तत्तत्पदार्थस्वरूपमनतिक्रम्य विश्वस्य सर्वस्य माया-कार्यस्य निवृत्तिः इति विश्वशब्दस्य मायाकार्यपरत्वाश्रयणमेव युक्तम् । न ह्येकस्या मायायाः परमात्मसंकल्पेन निवृत्तौ पुनस्तेन निवर्त्यमायान्तरमस्ति, येन पुनः पुनश्चान्तेत्यर्थकभूयश्चान्ते इतिशब्दस्य स्वारस्यत्यागः स्यात् । नहि मायाया अनेकत्वे मानमस्ति । अजामन्त्रस्य अजामित्येकवचनेन ग्रहैकत्ववत् तदेकत्वमविवक्षितमित्याशङ्क्य तन्निरासायैकमिति कण्ठतः तदेकत्वाभिधानात् ।

1. विरोधे त्वनपेक्ष

मायां तु प्रकृतिं विद्यात्, तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध इत्यादौ बहुलं एकवचनान्तप्रयोगदर्शनाच्च। न चैवम् इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इति श्रुतौ तद्बहुत्वोक्तिर्न स्यादिति वाच्यम्। उदाहृतानेकवाक्यानुरोधेन अत्र बहुवचनश्रवणस्य जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामिति पाणिनिस्मरणानुरोधेन नेयत्वात्। अ इति पदात् आन् इति बहुत्वश्रवणस्येव अत्रापि बहुत्वश्रवणस्योपपत्तेश्च। इन्द्रो मायाभिरित्यत्र मायाशब्दस्य तान् यज्ञस्य मायया इत्यादाविव शक्त्यपरनामकसामर्थ्यपरत्वेन तद्बहुत्वपरत्वेनाविरोधाच्च। अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्, अतोऽन्यदार्तमितिश्रुतिगताल्पान्यशब्दयोः सामान्यविशेषन्यायेन नित्यत्वेन विशेषशास्त्रे प्रतिपन्नाकाशादिव्यतिरिक्तपरत्वेनाविरोधादिति दिक्।

नचैवं विचित्रजगदुपादानभूतमायायाः एकत्वे तत्कार्यभूतजगद्वैचित्र्यानुपपत्तिः। घटपटादिविचित्रद्रव्यरूपोपादेयस्य मृत्तन्त्वादिरूपोपादानेनैव निर्वाहदर्शनात्। नहि विचित्रं कार्यभूतं द्रव्यं तादृशोपादानं विना भवद् दृष्टचरम्। नच परस्परविरुद्धमुपादानगतवैचित्र्यं तदनेकत्वं विनोपपद्यते। तथाच मायाप्रकृत्यविद्यातमश्शब्दितजगदुपादानैकत्वमुपपत्तिविरुद्धमिति वाच्यम्। जगदुपादानस्यैकत्वे जगद्रूपविचित्रानन्तकार्यनिर्वाहस्य तद्गततादृशानन्तशक्तिभिर्निर्वाहोपगमात्। उपादानस्यैकत्वेऽपि विचित्रसहकारिसंपत्त्या तेन विचित्रानेककार्यस्य संभवतः बहुलमुपलम्भात्। एकस्यैवान्नस्य सहकारिविशेषसंपत्तौ जीवनकारणत्वमरणकारणत्वादेर्दर्शनात्। एकेनैव दुग्धेन सहकारिविशेषसंपन्नेन दध्यामिक्षावाजिनादिद्रव्यरूपविचित्रकार्यदर्शनात्। तथाच स्मृतिः

‘शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्या ज्ञानगोचराः।
यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः’॥ इति।

नन्वेवं कार्यवैचित्र्योपपादनेऽपि प्रमाणप्रतिपन्नोपादाननिवृत्तियुक्तोपादेयनिवृत्तिनिर्वाहवज्जगदुपादानभूतमायायाः निवृत्तिरवश्यमभ्युपेयेति चेन्न ब्रह्म जगदुपादानमिति पक्षे तन्निवृत्तिं विनैव, अनादिविद्या माया जगदुपादानमिति

पक्षेऽपि तन्निवृत्तिं विनैव तदुपादेयवियदादिजगन्निवृत्तेर्निमित्तविशेषनिवृत्त्या-सूपपादत्वात्, द्वित्वादिनाशस्यापेक्षाबुध्यादिरूपनिमित्तविशेषनिवृत्त्यधीननिवृत्ति-कत्वदर्शनात् । तन्तुरूपोपादाननाशं विनापि पटरूपोपादेयस्य तत्त्वंतिरिक्त-तत्संयोगनिवृत्त्यधीननिवृत्तिकत्वदर्शनाच्च ।

किञ्च अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते इतिश्रुत्या मायायाः अनादित्ववर्णनादनादेर्भावस्य सतः निवृत्तिप्रतियोगित्वनियमादपि मायाया अनित्यत्वसिद्धिः । नच यतः प्रसूता जगतः प्रसूतिरितिश्रुत्या जगतः प्रसूतिशब्दितायास्तस्याः परमात्मनः सकाशात्प्रसववर्णनादनादित्वमसिद्धमिति वाच्यम् । पुत्रप्रसववदवस्थाविशेषविशिष्टत्वस्य तत्र प्रसवशब्दार्थत्वेनाविरो-धात् । अन्यथा मायाया भावकार्यत्वेनोपादानसापेक्षतया तदुपादानान्तर-स्वीकारापत्त्याऽनवस्थापत्तेः । श्रुतानादित्वस्य त्यागापत्तेश्च । तस्माज्ज्ञानेन-सविलासाविद्यानिवृत्तिर्बाध इति पराङ्गीकारोऽनुपपन्नः ।

एतेन शुक्तितत्त्वसाक्षात्कारेण तदज्ञानस्य तद्विलासभूतरूप्यादिना वर्तमानेन प्रविलीनेन वा सह तस्य निवृत्तौ बाधप्रतीतिव्यवहारदर्शनात्, क्लृप्तत्वात् प्रकृतेऽपि ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारेण तादृशाविद्यानिवृत्तिर्बाध इति स्वीकार्यम् इत्यपास्तम् । शुक्तितत्त्वसाक्षात्कारेण शुक्त्यज्ञानं निवृत्तम्, रजत-भ्रमो निवृत्तइतिवत् रजतं निवृत्तमित्यननुभवेन शुक्त्यज्ञानाद्रजतमुत्पन्नमित्य-ननुभवेन च रजतस्य तद्विलासत्वायोगेन तादृशाविद्यानिवृत्तिर्बाधइत्यकल्प-नात् । नहि शुक्त्यज्ञानतज्ज्ञानाभ्यां रजतोत्पत्तितन्निवृत्ती कस्याप्यनुभव-सिद्धे । नच योग्यानुपलब्धिबाधिते कथं कथमपि कल्पनार्हे ।

किञ्च शुक्तौ क्लृप्तरजतसामग्रीबाधात्तत्र तदुत्पत्तिर्बाधिता । नहि रजतावयवाघटिता रजतसामग्री नामास्ति । नच विशेषादर्शनदशायामिदं रजतमिति तत्र रजतस्यापरोक्ष्यं सर्वानुभवसिद्धम् । नहि तद्रजतेन्द्रिय-संप्रयोगं विनोपपद्यते । इन्द्रियसंप्रयोगश्च नाविद्यमानेन रजतेन भवितुमर्हतीति तदर्थं तद्विद्यमानत्वमवश्यमुपेयम् । तदेव विद्यमानत्वं स्वयं तदुत्पत्तिं विनानु-

पपद्यमानं सत्तत्र तामाक्षिपति । आक्षिप्ता सा स्वयं सामग्रीं विनानुपपन्नेति तत्सामग्रीमाक्षिपति । आक्षेपात्सिध्यन्ती च तत्सामग्री क्लृप्तसामग्र्यतिरिक्तैव सिध्यति । अन्यथा वृश्चिकाद्वृश्चिकवद् गोमयात्तदुत्पत्तिर्नांगीक्रियेतेति वाच्यम् । रजतापरोक्षस्य विनापि तत्सन्निकर्षं क्लृप्तदोषादिसहकारिसामर्थ्याच्छुक्तीदमंशाभिन्नविषयत्वेनोपपत्तेः । अंजनादिसहकारिसामर्थ्याद् भुवोऽन्तः प्रवेशेऽतिदूरे महायत्नेनाप्युद्धर्तुमशक्यतया निक्षिप्तनिध्याद्यापरोक्ष्यस्य च विनापि चक्षुःसंयोगं दर्शनात् । एतावांस्तु विशेषः । तत्र रजतापरोक्षज्ञानं जायमानं विषयाभावादप्रमा । निध्याद्यपरोक्षज्ञानं तु जायमानं विषयसद्भावात्सजातीयविजातीयसंवादाच्च प्रमेति ।

अपि चाप्रातिभासिकरजतानुभवसंस्कारं विना न शुक्त्यादौ रजतभ्रम इति सर्वानुभवसिद्धम् । सोऽपि भ्रमः न संस्कारोद्बोधं विनेति संस्कारोद्बोधोऽपि न शुक्तिगतचाकचक्यादिरूपरजतसादृश्यज्ञानं विनेति । एवञ्च तत्सादृश्यज्ञानेनोद्बुद्धसंस्कारः प्रागनुभूतरजतं स्मारयतीति तत्स्मृतिविषयरजतविषयत्वेनैव रजतभ्रमसंभवे तन्निर्वाहाय रजतविद्यमानत्वादिकमकल्प्यमेव । न ह्युपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितस्वीकारो युज्यते । नहि रजतस्मृतेः पूर्वं तत्र तदनुभवसामग्र्यस्ति येन स्मृतिसामग्रीतोऽनुभवसामग्री बलवतीतिन्यायेन तदनुभवसामग्र्या स्मृतिसामग्र्याः निरोधे स्मृतेरेवासंभवेन रजतोपस्थितिरेव दुर्लभेत्युच्येत ।

किञ्च विशेष्यज्ञानं विशेष्येन्द्रियसंनिकर्षः तदुभयासंसर्गाग्रहः भेदाग्रहो व्यावर्तकधर्माग्रहश्चेत्यादिरूपा हि विशिष्टापरोक्षज्ञानसामग्री सत्यरजतसाक्षात्कारस्थले क्लृप्ता । प्रकृते न सा भ्रमस्थलेऽस्तीत्यारोपितरजतस्यापरोक्षत्वं दुर्लभम् । नच रजतापरोक्षज्ञाने रजतेन्द्रियसंयोगस्य विशेषसामग्रीत्वेन सत्यस्थले क्लृप्तस्य प्रकृतेऽभावात् सामान्यसामग्र्याः विशेषसामग्रीमादायैव कार्यजनकत्वात्कथं तदभावे रजतापरोक्षज्ञानमुत्पत्तुमर्हतीति वाच्यम् । भूतले रजताभावः इति रजतरूपप्रतियोगिविशिष्टाभावप्रत्यक्षस्य रजतेन्द्रियसंयोगं

विनाप्युत्पत्तिदर्शनेन तस्य रजतप्रत्यक्षे विशेषसामग्रीत्वासिद्धेः। कुतश्चिद्देशाद्देशविशेषं प्राप्ते देवदत्ते स एवायं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञारूपप्रत्यक्षस्य तत्र स्वशरीरप्रविष्टदेशेन्द्रियसंयोगं विनापि तद्विषयत्वदर्शनेन तदिन्द्रियसंयोगस्य व्यभिचारेण तत्प्रत्यक्षसामग्रीत्वासिद्धेश्च । नच ततः उभयत्र प्रतियोगितदभावांशे स्मरणमितरांशे ग्रहणमिति ज्ञानद्वयमिति वाच्यम् । तथासत्यभावस्य रजतप्रतियोगिकत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । तद्देशस्थेन देशविशेषस्थदेवदत्तस्याभेदासिद्धिप्रसङ्गाच्च । नचैवमिन्द्रियासन्निकृष्टस्य तज्जन्यज्ञानविषयत्वेऽतिप्रसङ्गः। आवश्यकेन्द्रियसन्निकर्षवति विशेष्ये दोषप्रयोज्योपस्थितविशेषणासंसर्गाग्रहादेरेव तद्भञ्जकत्वात् । अपि च प्रमाणसिद्धकार्यनिर्वाहाय सामग्री कल्प्यते । कार्यं च इदं रजतमिति विशिष्टप्रत्यक्षं इदं रजतं जानामि इत्यनुव्यवसायेन सत्यस्थलसाधारण्येन सिध्यति । एतावांस्तु विशेषः। तेन सिध्यद्विशिष्टप्रत्यक्षं क्वचिद्विषयाबाधात् प्रमाणम् । क्वचिच्च बाधात् तदप्रमाणमिति । एवञ्च तत्र भ्रमप्रमासाधारणविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीत्वेनान्विष्यमाणा अव्यभिचारितया विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षादिरूपा उक्तैव तत्सामग्री-लभ्यत इति किमनुपपन्नम् । अन्यथा प्रथमं सत्यरजतस्थले सामग्रीकल्पननियमाभावात् असत्यरजतभ्रमस्थल एव प्रथमं यदा तत्सामग्री निर्णीता सैव तत्र क्लृप्ता सामग्री सत्यरजतस्थले नास्तीति तत्रैव ग्रहणस्मरणात्मकं स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदं प्रवृत्त्यादिव्यवहारहेतुरिति वैपरीत्यापत्तिः।

किञ्च रजतप्रत्यक्षं जायमानं तद्विशेषणकं तद्विशेष्यकं चेति द्वयमनुभवसिद्धम् । तदुभयं चक्षुरिन्द्रियव्यापारानन्तरं जायते नान्यथेत्यपि । तत्रापि कुड्यादिना व्यवहिते रजते सत्यपि चक्षुर्व्यापारे तन्न जायत इत्यपि । तथाच अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कुड्यादिव्यवधानेन विघटनीयचक्षुर्व्यापारोत्पाद्यमिति प्रसङ्गभञ्जकं किञ्चिदस्तीत्यनुमीयते। तदेव चेन्द्रियसन्निकर्ष इत्युच्यते। स हि सत्यरजतादिविषयवद्योग्यः । एवञ्चानतिप्रसक्तकार्यनिर्वाहाय कल्प्यमान एव सन्निकर्षशब्दार्थ इति पर्यवसितम्। तथाविधसन्निकर्षत्वं च प्रमाण-

प्रतिपन्नकार्यनिर्वाहायावश्यमङ्गीकार्ये विशेषणज्ञानदोषतद्धेतुकासंसर्गाग्रहादिष्व-न्यतमस्य, विनिगमकाभावात्तेषां सर्वेषां वा कल्प्यमिति न तत्प्रत्यक्षसामग्री दुर्लभा । यदि च प्रतियोगिविशिष्टाभावप्रत्यक्षोक्तप्रत्यभिज्ञयोः प्रतियोग्यंशे तत्तांशे च इन्द्रियसंयोगजन्यतावच्छेदकरजतविशेष्यकप्रत्यक्षत्वापेक्षया सामान्य-रूपतया लघुत्वात् रजतविषयकप्रत्यक्षत्वमेवेति तत्सामग्रीबाधात् एकमेव-तत्प्रत्यक्षं प्रतियोग्यादिगोचरसंस्कारजन्यम्, तत्स्मरणात्मकम्, अभावाद्यंशे ग्रहणात्मकमिति स्वीक्रियेत तथैवेदंरजतमितिभ्रमोऽप्येक एव ग्रहणस्मरणात्म-कोऽस्तु । तथाप्यन्यथाख्यात्यनपायात् । आविद्यकरजतासिद्धिश्च ।

किञ्च, असंसर्गग्रहे भेदग्रहे व्यावर्तकधर्मग्रहे वा सति इतरेतरसामग्री-संपत्तावपि न भ्रमो जायत इति तदभावस्यैव तद्धेतुत्वं सिध्यति । तत्र त्वदभिमताज्ञानसत्त्वेऽपि (तत्तदभिमताज्ञानस्य) विशेषादर्शनानन्तरमसंसर्ग-भेदव्यावर्तकधर्माणां ग्रहस्य जायमानत्वेन तद्धेतुत्वेन तत्प्रागभावस्योपादेयत्वात् क्लृप्तस्य तस्यैव रजतोपादनत्वसंभवेन तदुपादानत्वेन अक्लृप्तस्य शुक्त्य-ज्ञानस्यानभ्युपेयत्वात्, गौरवात्, धर्मिकल्पनातो वरं धर्मकल्पनेतिन्यायेन क्लृप्तस्य संसर्गादिग्रहप्रागभावस्यैव रजतोपादानत्वमात्रकल्पनौचित्यात् । अभा-वस्योपादानत्वमदृष्टमिति चेन्न । त्वदभिमताज्ञानस्यापि तददृष्टमिति प्रतीति-व्यवहारालम्बनतया साम्यात् । नन्वतिरिक्तप्रागभाव एव नास्तीति चेत् तथापि इदं कार्यमत्र नासीन्नास्ति(न)भविष्यतीति त्वदभिमतस्य मदभिमतप्राग-भावातिरिक्तस्यैव समयविशेषसंसर्गात्यन्ताभावादेस्तदुपादानत्वसंभवेन तथापि त्वदभिमताज्ञानस्यानन्यथासिद्धकार्याभावेन तस्य (भावरूपाज्ञानस्य) तदुपादा-नत्वस्य चानभ्युपेयत्वात् । घटवति भूतले घटो नास्तीति भ्रमनिर्वाहाया-भावाध्यासं प्रत्युपादानतया भावरूपाज्ञानस्येव अभावरूपाध्यासं प्रत्यभावरूपा-ज्ञानस्यैवोपादानतया स्वीकारौचित्याच्च ।

किञ्च परीक्षकेष्वभियुक्तै रजतत्वेन यथावत् परीक्षिते निर्णयात्मन्य-नाहार्ये शुक्तिरंगादिविषयकप्रत्यक्षे जागरूके सति तद्द्वये इदं सर्वं

प्रति व्यभिचारापरपर्यायाभिमताज्ञानं तत्कारणं भवितुमर्हति । एवं स्फटिकलौहित्यभ्रमस्य दर्पणे मुखभ्रमस्य च ग्राह्याभावावगाहिनि ज्ञानविरोधिनि जागरूके सत्यपि जायमानत्वात् सोऽप्यज्ञानं विना क्लृप्तसामग्र्यैव जायत इति व्यभिचारान्नाज्ञानस्य तद्धेतुत्वम् । नहि जपाकुसुमादिग्रीवादिरूपोपाधिसंनिधानात् प्राक् स्फटिके दर्पणे च ग्राह्याभावावगाह्यज्ञानविरोधिप्रत्यक्षं नेत्यस्ति । नच उपाध्यभावसहितस्फटिकादितत्त्वज्ञाननिवर्त्यं अज्ञानान्तरं तत्र लौहित्यादिभ्रमहेतुरिति शक्यमभ्युपगन्तुम् । तस्यापि उपाधिसंनिधानात् प्राक् सत्त्वेन तेन तदज्ञाननिवृत्त्यवश्यंभावात् । अन्यथा स्फटिकं दर्पणादिकं च यथावन्न जानामीति तदज्ञानानुभवप्रसङ्गात् । त्वया दुःखादिवदज्ञानस्य ज्ञातैकसत्त्वाङ्गीकारात् । एतेन यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्याज्ञानानीति पराभ्युपगमः प्रत्यूढः । एतत्कल्पनाया अज्ञानस्य भ्रममात्रं प्रति हेतुत्वसिध्यधीनत्वेन अन्योन्याश्रयात् ।

किञ्च रजतस्याविद्योपादानकत्वे मृदुपादानके घटादौ मृद्घट इत्यादिप्रतीतिव्यवहारवत् शुक्त्यज्ञानं रजतमिति प्रतीतिव्यवहारप्रसङ्गः । मृदादिवदज्ञानस्यापि योग्यत्वात् । नहि तथा प्रतीतिव्यवहारौ कस्यापि स्तः ।

अपि च विशेषदर्शनानन्तरं शुक्तिरेव रजतात्मना अभादिति प्रतीतिव्यवहारयोः सर्वानुभवसिद्धत्वेन शुक्तेरेव रजतोपादान(विवर्त)त्वं तद्भ्रमाधिष्ठानत्वं च स्वीकर्तुमुचितम् ।

किञ्च शुक्तिं न जानामीत्यनुभवस्य शुक्तिज्ञानाभावविषयत्वमेव वाच्यम् । शुक्तेर्जडत्वेन स्वतःप्रकाशप्रसक्तिरहिततया त्वया तद्विषयकभावरूपाज्ञानानङ्गीकारात् । स्वतःप्रसक्तप्रकाशनिह्नवाय हि तदङ्गीक्रियते न कुलधर्मतया । नच शुक्त्यवच्छिन्नं तदुपहितं वा चैतन्यं रजतं प्रति विवर्ताधिष्ठानतयो-

अनुभवसिद्धशुक्तिज्ञानस्यापि तदवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वेन व्याख्यानापत्तेः । शुक्त्यवच्छिन्नस्य तदुपहितस्य वा चैतन्यस्य रजताधिष्ठानत्वे तद्रजतावच्छिन्नस्य तदुपहितस्य वा चैतन्यस्याध्यस्तत्वप्रसङ्गाच्च । शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यमज्ञानविषय इति पक्षे शुक्तेर्जडत्वेऽप्यज्ञानविषयत्वानपायात् । अवच्छिन्नविषयस्यावच्छेदक-विषयत्वनियमात् । शुक्त्युपहितचैतन्यमज्ञानविषय इति पक्षेऽप्यज्ञानस्य जड-विषयत्वावारणात् । उपहितस्यागन्तुकत्वेनानागन्तुकानुपहितमुख्यब्रह्मचैत-न्यादन्यत्वात् । उपहितस्य बाधः(धे), तदेव तदधिष्ठानत्वेन स्वीकार्यमिति शुक्तिरेव रजतभ्रमाधिष्ठानं भवेत् । तदुपादानं च, न त्वन्यत् । अपि वा संसर्गाग्रहादिप्रयोजकस्य दोषस्य रजतोत्पत्तिसामग्रीशरीरप्रवेशमङ्गीकुर्वताऽपि तत्समसमयं चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधायितदपरोक्षज्ञानमपि स्वीक्रियते । तस्य भ्रमत्वमपि । तथाच भ्रमत्वापरनामकाप्रामाण्यपरतस्त्वनिर्वाहाय स दोषः तदपरोक्षज्ञानं प्रत्येव हेतुरिति स्वीकारो युक्तः । नतु रजतं प्रत्यपि । रजता-परोक्षस्य त्वन्मते वृत्त्युपहितचैतन्यरूपसाक्षित्वेन तस्यागन्तुकतया तन्निर्वाहाय सामग्र्यवश्यंभावात्, चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन रजतापरोक्षस्य इदं रजतं चक्षुषा पश्यामीत्यनुभवबलेन चाक्षुषत्वस्यैवोपेयत्वेन साक्षिरूपत्वा-सिद्धेश्चेत्यलं पल्लवेन ।

किञ्च अध्यस्तशुक्तिरजतादिकं तदैव उत्पद्यते, उत्पन्नं सद्विलीयते चेति स्वीकर्तुमशक्यम् । यदि भ्रमप्रमासाधारणं सर्वमप्यपरोक्षज्ञानं एकजातीय-विषयेन्द्रियसन्निकर्षघटितसामग्र्यैवोत्पद्यत इति नियमः प्रमाणसिद्धस्स्यात् । नचैवं नियमे प्रमाणमस्ति । द्रव्यापरोक्षज्ञाने द्रव्येन्द्रियसंयोगस्य द्रव्यनिष्ठ-गुणकर्माद्यपरोक्षज्ञाने तदिन्द्रियसंयोगासंभवेन तदन्यस्यैव स्वीकारात् । चत्वर-

बाधरूपापरोक्षज्ञाने रजततत्प्रतियोगिकभेदतदनुयोगिकशुक्त्यादौ इन्द्रियस्य एकजातीयसंन्निकर्षासंभवेन भिन्नभिन्नसंनिकर्षाङ्गीकाराच्च। सुरभि चन्दनमिति चाक्षुषापरोक्षज्ञाने चक्षुरयोग्येन सौरभेण चक्षुषो घ्राणजन्यानुभवजनित-संस्कारस्य तज्जन्यस्मृतेर्वा संनिकर्षत्वोपगमात् । पाकेन रक्ते श्यामोऽयमिति चाक्षुषप्रत्यक्षस्य श्यामतादशायां श्यामरूपेणेव सन्निकर्षासंभवेन तदन्येनैवे-न्द्रियसंनिकर्षेणोत्पत्तेश्च। घ्राणेन यत्र चन्दनकाष्ठे सौरभमनुभूतं तत्रैव कुतश्चि-त्कारणविशेषात् सौरभनाशानन्तरं तस्य चक्षुषा पुनः संयोगानन्तरं सुरभि चन्दनमिनि प्रत्यक्षस्य सौरभांशेऽन्यसंनिकर्षजन्यत्वस्यैव स्वीकारात्। तथा प्रत्यभिज्ञारूपप्रत्यक्षे तत्तांशे संनिकर्षान्तरस्यैव स्वीकाराच्च । किंवा अतीता-नागतवर्तमानविषयकसामान्यलक्षणादिजन्यापरोक्षज्ञानेऽतीतघटपटाद्यंशे चक्षुः-संयोगासंभवेन च तत्र सामान्यादेरेव चक्षुःप्रत्यासत्तित्वाच्च। नहि योगप्रभावात् सर्वं साक्षात्कुर्वन् योगी अस्मदादिवत् संयोगादिसंनिकर्षेण साक्षात्करोतीत्यस्ति। तथाच भ्रमरूपं वा अपरोक्षज्ञानं सर्वमप्येकजातीयसंनिकर्षजन्यं न। किन्तु सजातीयविजातीयाननुगतसंनिकर्षजन्यमित्येव वाच्यम्। तथाविधश्च सन्निकर्षो विद्यमानविषयसाधारण इति न साक्षात्कारविषयत्वमात्रेण विषयस्य विद्य-मानत्वासिद्धिः। कथञ्चिद्विद्यमानत्वसिद्धावपि कुत्रचित् स्वसामग्र्यां प्रागे-वोत्पन्नस्यापि घटादिवदन्यत्र विद्यमानत्वसंभवेन अध्यस्तरजतादेरधिष्ठाने विद्य-मानत्वमात्रेण नोत्पत्तिसिद्धिः। तदसिद्धौ च तदुत्पादकसामग्रीशरीरप्रविष्टेन त्वदभिमताज्ञानसिद्धिरिति किमधिकमाचरितम्? नच घटादिवदध्यस्तं रजतं स्वोत्पत्तिदेशाच्छुक्तिदेशे केनानीतं विद्यत इति वाच्यम्। घटादिस्थलइव अत्रानेनानीतमिति विशिष्य ज्ञानासंभवेऽपि प्रामाणिकरजतस्येव येन केनचिद्-दृष्टकार्यनिर्वाहाय आनयनापनयनयोः कल्पनासंभवात्। नहि घटाद्यानयनाप-

नयनकर्तासाविति विशिष्य निश्चये सामग्री संभवति । नहि तदसंभवे तत्रैव अध्यासस्थले अध्यस्तरजताद्यानेतृकल्पने प्रत्यवायोऽस्ति । कल्पनागौरवमेव प्रत्यवाय इति चेन्न । एवं तर्हि स्वसामग्र्या देशान्तरोत्पन्नघटादेः तदन्यदेशे विशिष्यानेतुरज्ञानसंभवेन तत्रस्थः स एवायं घटादिरिति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षे सति सामान्यतः तदानेतृकल्पनापत्त्या सामग्र्यन्तरेणैव घटादेः विद्यमानत्वसिद्ध्यर्थमुत्पत्तिकल्पनापत्तेः । नह्येवंविधमुदाहरणमसम्भवि । बहुलमुपलम्भात् । नन्वेवं तर्हि आनेतुर्नियमेनादर्शनं कथमितिचेत् किमिह कथम्? उदाहृतघटाद्यानयनस्थल इव शुक्त्यादावध्यस्तरजताद्यानेतुरप्यदर्शनोपपत्तेः । तत्रेवात्रापि कल्पनागौरवस्य सह्यत्वात् । एतेनैव सामान्यादीनां प्रत्यासत्तित्वस्य मयाऽभावेऽनुपगमात्, अविद्यमानविद्यमानोभयविषयकोदाहृतप्रत्यक्षस्थलेष्वविद्यमानांशे विद्यमानांश इव क्लृप्तसंनिकर्षाभावेन तत्प्रत्यक्षस्य स्मृतित्वोपगमाच्च न तद्दृष्टान्तेनाध्यासस्थले संस्कारस्य तज्जन्यस्मृतेर्वाध्यासोपपादकत्वेन असंसर्गाग्रहेऽप्युपपादकत्वेन च उभयसंप्रतिपन्नस्य दोषस्य वा न तत्सन्निकर्षत्वसाधनं युक्तमिति निरस्तम् । इदं रजतमित्याद्यपरोक्षाध्यासेऽपि रजताद्यंशे शुक्ताद्यंश इव क्लृप्तसंन्निकर्षाभावेन स्मृतित्वोपगमस्यैव न्याय्यात्वात् । न(किं)च तच्छुक्तिनिष्ठत्वेन रजतस्याननुभवात् तदभिन्नत्वेनानुभवाच्च कथं पूर्वानुभवजन्यस्यापि तस्य तादृशाध्यासहेतुत्वमिति मयाप्यङ्गीक्रियत इति साम्यात् ।

एतेन इदं रजतमिति भ्रमाच्छुक्तौ रजतार्थिप्रवृत्तिः सर्वानुभवसिद्धा । सिद्धा च समानविषयकज्ञानसाध्या वा सात्र, अन्यथातिप्रसङ्गात् । समानविषयकज्ञानस्य स्मृतित्वे तस्य तादृशानुभवजन्यसंस्कारजन्यता सर्वथैवोपेया । नच प्रकृते संस्कारस्तथाविधानुभवजन्यः । स्मृतेस्तादृशसंस्कारजन्यत्वे च तया पुरोवर्तिशुक्ताविष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्यानवगाहनात्तत्र प्रवृत्तिनिर्वाहानुपपत्तिरिति तत्र प्रवर्तकज्ञानस्य सर्वथाऽनुभवरूपत्वमुपेयमिति निरस्तम् ।

किञ्च गोमयाद्वृश्चिकजननमिव दोषघटितविलक्षणसामग्रीतः शुक्त्यादौ रजताद्युत्पत्तेरुपपत्तिः उत्पन्नस्यापरोक्षत्वानुपपत्त्या तत्र विद्यमानता च ।

तथापि तदुत्पादकसामग्र्यां न त्वदभिमताज्ञानस्य प्रवेशो युक्तः । शुक्तिरंगवङ्गादौ शुक्तित्वादिना प्रत्यक्षतः प्रमिते सर्वमिदं रजतमित्याहार्यापरोक्षभ्रमानुरोधेन तत्रोत्पन्नस्य विद्यमानस्यापि रजतस्य त्वदभिमताज्ञानं विनैवोपपत्तेः । नहि विरोधिनि तत्त्वसाक्षात्कारे सति तत्र त्वदभिमताज्ञानं भवितुमर्हति । अन्यथा शुक्तेः तत्त्वतस्तदुपस्थितेः प्रागिव तदापि शुक्तिं न जानामीत्यनुभवप्रसङ्गात् । एवं जपाकुसुमग्रीवादिरहिततया तथानिश्चये च तत्संनिधिदशायां लोहितत्वेन प्रतिमुखवत्त्वेन यथायथमपरोक्षज्ञानसत्त्वेन तत्र तदन्यथानुपपत्त्योत्पन्नस्य विद्यमानस्य लौहित्यप्रतिमुखादेः त्वदभिताज्ञानं विना क्लृप्तसामग्र्यैवोत्पत्तेश्च । नहि विरोधिन्यपरोक्षज्ञाने जागरूके तत्र त्वदभिमतमज्ञानं संभावयितुं शक्यमित्युक्तमेव । (अत्र च) नच आहार्यस्थले त्वया असंसर्गाग्रहादेरिव मयापि तत्र भावरूपाज्ञानस्य हेतुत्वं नोपेयमिति वाच्यम् । तथापि व्यभिचारानुद्धारात् । मम संसर्गाग्रहादिकं विनाप्यपरोक्षभ्रमस्वीकारवत् तव भावरूपाज्ञानं विना अपरोक्षभ्रमस्वीकाराभावात् । मया भ्रमप्रमासाधारणानाहार्याज्ञानमात्रे विलक्षणसामग्र्या एवोपगमात् । विशेषादर्शनादेरनाहार्यज्ञानमात्रसामग्रीत्वोपगमात् ।

एतेन आहार्यापरोक्षभ्रमस्थले सामग्रीबाधात् न रजतादिविषयोत्पत्तिरङ्गीक्रियते । नवा तद्विद्यमानतेति निरस्तम् । तथासति ममेव तव विषयव्यभिचार्यपरोक्षभ्रमप्राप्त्या विवादपर्यवसानात् । एतेनैव आहार्यज्ञानमेव नोपेयं मानाभावादित्यपास्तम् । जल्पकथायां वादिप्रतिवादिनोः प्रतिवाक्यादिना ज्ञानानुत्पत्त्या तत्कथायाः बधिरकलहत्वापत्तेः ।

किञ्चैवमपि सोपाधिकाध्यासस्थले व्यभिचारप्रसङ्गतादवस्थ्यम् । एतेनैव आहार्यापरोक्षभ्रमस्थले ज्ञानं (लेऽज्ञानं) भावरूपमस्त्येव । तथाच तद्घटितसामग्र्या रजतादिविषयस्योत्पत्त्या विद्यमानताप्यविकला । अत एव शुक्तितत्त्वसाक्षात्कारानन्तरमपि कालान्तरे तत्रैव शुक्तौ रजतावगाह्यपरोक्षभ्रमः सर्वानुभवसिद्धः । नच अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेण तदावरणशुक्तिनिवृत्त्या-

तद्विशिष्टस्याज्ञानस्य विरहेऽपि विक्षेपशक्तिमतः तस्य सत्त्वेनाज्ञानघटितरजताद्युत्पत्तिसामग्र्यवैकल्यात् । एवमुक्तसोपाधिकस्थलेऽपि तादृशसामग्रीसत्त्वात् स्फटिकादौ लौहित्याद्युत्पत्तिर्न दुर्लभा । तथा तद्विद्यमानतापि । एवञ्चापरोक्षभ्रममात्रस्य कथं न विषयाविनाभावस्थलं ? कुतो न । एवञ्च ज्ञानस्याज्ञानगतावरणशक्त्यैव विरोधापत्त्या अनेन अज्ञाननिवृत्त्यापत्तेः । नचैवम्, मोक्षेऽप्यज्ञानानुवृत्तिप्रसङ्गात् । एकवारं शुक्तितत्त्वसाक्षात्कारानन्तरं सर्वतदज्ञानावरणशुक्तिनिवृत्तेः । शुक्तेरनावृतापरोक्षसंविदध्यस्ततायाः तच्छुक्तिसत्त्वान्तरादपरोक्षत्वप्रसङ्गात् । एवं सोपाधिकाध्यासस्थलेऽपि यावत् स्फटिकादिसत्त्वं तदापरोक्ष्यापत्तेश्च । वृत्तिं विनाऽसंगैकस्वभावचिदुपरागासंभवात् न तथाऽपरोक्षप्रसंग इति चेन्न । त्वया दृग्दृश्ययोराध्यासिकसंबन्धस्याभ्युपगमेन तस्य च वृत्त्यभावदशायामप्यनपायेन वृत्तिप्रयोज्यावरणनिवृत्तिसत्त्वेन तथाविधतदापरोक्ष्यस्य वज्रलेपत्वादिति दिक् ।

तथाच त्वदभिमताज्ञानस्य रजताध्यासस्थले सर्वथाऽसंभवात्, तत एव रजतादेः तद्विलासत्वासंभवादज्ञानेन तदुत्पत्तेरिव ज्ञानेन तन्निवृत्तेरननुभवाच्च अज्ञानस्य स्वकार्येण वर्तमानेन प्रविलीनेन वा निवृत्तिर्बाध इत्ययुक्तम् ।

ननु पूर्वतन्त्रे यो बाधशब्दार्थः स एवात्र बाधशब्दार्थो भविष्यतीति चेत् तत्र हि बाधशब्दार्थो द्विविधो व्युत्पादितः, अप्राप्तबाधः प्राप्तबाधश्चेति । तल्लक्षणं च तत्रैवोक्तम् तद्विषयाश्च प्रदर्शिताः ।

तथाहि तत्र कल्पनीयस्य शास्त्रस्य शीघ्रेण शास्त्रेण तद्विषयापहारात् कल्पनामूलं निराकृत्य निरोधोऽप्राप्तबाधः । क्लृप्तस्यैव शास्त्रस्य सामान्यद्वारेण विशेषानुसारतः (शास्त्रदीपिका २१६ पुटं) क्वचिद्विषयविशेषे प्राप्त्यपवादः प्राप्तबाधः । (भाट्टदीपिका २१३ शम्भुभट्टीये)

तदुक्तं मिश्रैः—

क्लृप्तस्य शास्त्रस्य तु कल्पनायां निरुध्यते मूलनिकर्त(कृन्त)नेन क्लृप्तेन शीघ्रेण फलापहारादप्राप्तबाधं तमुदाहरन्ति ॥

साधारणस्य शास्त्रस्य विशेषविषयादिना संकोचः क्लृप्तरूप(स्यैव)स्य प्राप्तबाधोऽभिधीयते ॥

तत्र आद्यः तार्तीयः । श्रुतिलिङ्गादिविषयः । यथा ऐन्द्र्या गार्हपत्य-मुपतिष्ठत इत्यत्र द्वितीयाश्रुत्या कदाचन स्तरीरसि इत्याद्यधिकारस्थसामर्थ्य-रूपलिंगस्य बाधः । तत्र हि प्रत्यक्षया शीघ्रप्रवर्तिन्या श्रुत्या मन्त्रविनियोगा-काङ्क्षायां शांतायां श्रुतिकल्पनापेक्षया विलंबितप्रवृत्तिकेन लिंगेन इन्द्रोपस्थाने विनियोगो न कल्प्यते । एवमुत्तरत्र पूर्वपूर्वप्रमाणेनोत्तरोत्तरप्रमाणप्रवृत्तिप्रति-बन्धोऽनुसंधेयः । स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि इति विभज्योभयत्र विनियोजिकाभ्यां तच्छब्दापादितायाः एकवाक्यतायाः अविभज्यविनियोजिकायाः बाधः । (पू.मी. अ. ३, पा. ३, सू. १४) सूक्त-वाकनिगदे 'अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेताम् महो ज्यायोऽक्राताम्' इत्यत्र इदं हविरजुषेतामित्यादीनां पदानां प्रत्यक्षावगतया बाधः । (अग्नीषोमे) अभिषेचनीये सोमयागसन्निधौ अक्षैर्दीव्यतीत्यादिभिः विहितानां विदेवनादीनां राजसूये विनियोजकेन प्रकरणेन सन्निध्याम्नानरूपस्य स्थानस्य अभिषेचनीय-विनियोजकस्य बाधः (अ. ३, पा ३, सू. १४) । शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै इति मन्त्रस्य संनिधिरूपेण स्थानेन सान्नाध्यपात्रशुंधने विनि-योजकेन पौरोडाशिकसमाख्यया पुरोडाशपात्रेण शुंधने विनियोजिकायाः बाधः (अ. ३, पा. ३, सू. १४) । विस्तरस्तु आकरे बलाबलाधिकरणे पर्यालोचनीयः । तत्र श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पार-दौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् (अ. ३, पा. १, सू. १४) इति सूत्रे अर्थविप्रकर्षः मन्थरगामित्वरूपः दौर्बल्यहेतुरुपन्यस्तः तद्धेतुसाधारण्यात् वार्तिके प्रत्यक्षा-दिभिरनुमानादीनां बाधो दर्शितः । तत्र प्रत्यक्षेतरेषां प्रमाणानां प्रमाणैः, प्रमाणभासानां च बाधः तन्त्रांतरेषु प्रसिद्धः । औदुंबरीस्पर्शनादिश्रुत्या सर्व-वेष्टनादिस्मृतेर्बाधः । मन्वाद्याप्तप्रणीतया आत्महनननिषेधस्मृत्या पाषण्ड-प्रणीतायाः केदारादिष्वात्महननविधायकस्मृतेर्बाधः । शूद्रदारप्रतिग्रह-

निषेधरूपाविगीतस्मृत्या याज्ञवल्क्यादिविगीतायाः तद्विधानस्मृतेर्बाधः । अदृष्टार्थया ब्राह्मणहनननिषेधस्मृत्या आत्मरक्षणादिदृष्टार्थायाः जिघांसुब्राह्मण-हननस्मृतेर्बाधः । श्रुतिप्रभवया अपूर्वप्रतिग्रहस्मृत्या लिङ्गप्रभवायास्तन्निषेध-स्मृतेर्बाधः । विधिप्रभवया अतिथिश्रोत्रियस्य कृते गवाद्युपघातार्थ(द्युपहारा)-वादप्रभवायाः स्मृतेः तद्धननस्मृत्या बाधः (अ. १, पा. ३) । मातुल-सुतापरिणयनादिनिषेधस्मृत्या तादृशाचारस्य बाधः । अक्ताः शर्करा उपदधाति तेजो वै घृतं (जै.सू. अ. १, पा. ४, सू. २७, भाट्टसंग्रहे ३५) इत्यत्र असं-दिग्धेन घृतशब्देन संदिग्धस्याक्तशब्दार्थस्य बाधः । क्षुत आचामेदिति (भाट्टसंग्रहे शिष्टाकोपाधिकरणम् १४ पुटम्) श्रुत्या प्रबलपदार्थाश्रयया वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति श्रुतेर्बाधः । उच्चैः ऋचा क्रियते (भाट्टसंग्रहः १०४ पुटम्) इत्यादौ उपक्रमस्थेन वेदशब्देनोपसंहारस्थस्य ऋगादिपदस्य बाधः । व्रीह्यादाववदानादेर्नियमादृष्टार्थत्वेन सान्नाय्याज्यादावल्यक्तादृष्टत्वस्य बाधः । पशुपुरोडाशादेः (१०-९-१ भाट्टसंग्रहे ११५ पुटम्) देवतासंस्कारतया सन्निपत्योपकारित्वेनारादुपकारित्वस्य बाधः । दध्ना जुहोतीत्यादौ गुणविधि-पक्षेऽल्पविधानेन विशिष्टविधिपक्षे विशेषणविशेष्यरूपानेकार्थत्वस्य (अ. १, पा. ४, पुट २२ भाट्टसंग्रहः) बाधः । एकस्य सास्नादिमदर्थस्य एकगोशब्दार्थ-त्वेन गाविगाव्याद्यनेकशब्दत्वस्य बाधः (अ. १, पा. ३, अधि. ९, पुटम् २० भाट्टसंग्रहः) । एकस्य शब्दस्य एकाकृत्यर्थत्वेन अनेकव्यक्त्याकृत्यर्थत्वस्य बाधः (१-३-१० (२० पु.) भाट्टसंग्रहः) अश्वप्रतिग्रहेष्टिवाक्ये (अ. ३, पा. ४, १४ भाट्टसंग्रहः १३०) (दोषात् तु) दातुरिष्टिपक्षे प्रतिग्रहीतुरिष्टिपक्षे वरुणाय इति चतुर्थ्याः पञ्चम्यर्थे अनयदिति नयतेश्च प्रतिग्रहे कल्प्यत्वात् ।

स्वादंवत्तामिति (३-४-१५, शा. भाष्यम्) वरुणस्याप्राधान्येन निर्दिष्टतया देवतात्वाभावेन देवताशब्दस्याविवक्षितार्थत्वात् बहुबाधस्य बाधः । वारवंती-यस्य (अ. ३, पा. २, पुटम् १०५ भा.सं.) सामवेदोत्पन्नतया यजुर्वेदगुण-मुख्ययोः विहिततया च याजुर्वेदिकेन उपांशुत्वेन सामवेदिकस्य उच्चैस्त्वस्य

बाधः । स्वशाखाविहितेन (कौस्तुभे अ. २, पा. २, विद्वदधिकरणम्) अग्नीषोमीयपुरोडाशस्य एकादशकपालत्वादिना शाखान्तरविहितस्य द्वादशकपालत्वादेः बाधः । प्रकरणाधीतेन (अ. ३, पा. ६, अधि. २, पुटम् १४८) पाञ्चदश्येन अनारभ्याधीतस्य साप्तदश्यस्य बाधः ।] श्येनप्राकृताङ्गेषु (अ. ७, पा. १) चोदकाश्रयणेन नानाकर्तृकत्वेन (नानतिकर्तृत्वेन) प्रयोगवचनाश्रयस्य उद्गातृकर्तृकत्वस्य बाधः । आग्नेयीयाग्नीषोमीयमन्त्रयोः (अ. ५, पा. १) मन्त्रक्रमेण ब्राह्मणक्रमस्य बाधः । ऐन्द्रपुरोडाशादौ (अ. ८, पा. १) द्रव्याश्रयेण औषधविध्यन्तरादिना देवताश्रयसान्नाय्यविध्यतरस्य बाधः । अध्वरकल्पायां पूर्वाम्नातेन अग्नीषोमीयविकारेण पौर्णमासीतन्त्रप्रवर्तकेनाम्नातवैष्णवेन (अ. ५, पा. १) अमावास्यायामुपांशुयाजांगीकारात् तद्विकारस्यात एवामावास्यातन्त्रप्रवर्तकस्य पश्चादाम्नातस्य सारस्वतस्य बाधः । बर्हिर्देवसदनं दामीत्यत्र (अ. ३, पा. २) मुख्यकुशेन गौणस्योलपस्य बाधः । स्वर्गकामो यजेत (अ. ६-१-१) इत्यत्र भावनायाः पुरुषार्थभाव्यकत्वबोधिन्याः प्रत्ययश्रुत्या धात्वर्थभाव्यकत्वबोधिन्याः पदश्रुतेर्बाधः इत्येते अप्राप्तबाधाः ।

सर्ववेष्टनादिस्मृतेः (अ. १, पा. ३) द्वित्रांगुलिव्यतिरिक्तसर्ववेष्टनादिविषयत्वसंभवेन अशेषवेष्टनश्रुतिकल्पनाशक्तत्वात्, अनाप्तस्मृतेश्च श्रुत्यकल्पकत्वस्य स्पष्टत्वात् । विगीतायाश्च स्मृतेरपि आपद्विषयत्वेऽल्पदोषार्थत्वसंभवे श्रुत्यननुमापकत्वात् । आततायिवधादिस्मृतेश्चात्मरक्षणप्रयुक्तिमात्रार्थत्वात्, संख्ये वधपरश्रुत्यकल्पकत्वात्, लिंगार्थवादप्रभवायाश्च स्मृतेः तन्मूलत्वेनैव च श्रुत्यकल्पकत्वात् । मातुलसुतादेः परिणयनादेराचारस्य रागमूलतया श्रुतिकल्पनाऽशक्तत्वात् (अ. ३, अ. ३, अधि. २)। श्रुत्यादौ च पील्वादि (गजः) शब्दप्रयोगरूपानाचारस्य सादृश्यादिमूलत्वसंभवे वा अनुपपत्तिक्षयात् वाचकशक्तिकल्पनाऽशक्तेः । संदिग्धस्य विध्युद्देश्यस्य संदिग्धवाक्यशेषापेक्षत्वेन (अ. १, पा. ४ प्र.पू. अंतिमं) तद्विरुद्धार्थविध्यशक्तत्वात् दुर्बलक्रमाद्याश्रयबलवत्पदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वेन तद्विरुद्धार्थक्रमादिविध्यशक्तत्वात, उप-

संहारस्य चोपक्रमापेक्षत्वेन तद्विरुद्धार्थविध्यशक्तत्वात् (अ. ३, पा. ३, अ. १)। अवघातादिविधेश्च ओषध्यादिषु नियमादृष्टार्थत्वेन परिहृतानर्थक्यस्य आज्यसान्नाय्ययोः (अ. ७, पा. १, अ. ३) अत्यन्तादृष्टार्थत्वात्, अवघातादिविध्यशक्तत्वात् । अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशयागविधेश्च लिङ्गावगत-देवतासंस्काराख्यसंनिपत्योपकारार्थयागविधानेन परिहृतानर्थक्यस्य (१० अ., ९ पा., अंतिम) प्रकरणावगतारादुपकारार्थयागविध्यशक्तत्वात् । अल्पार्थ-विधानेन च कृतार्थस्य विधेः अनेकार्थविध्यशक्तत्वात् । एकस्य शब्दस्य वाच-कत्वकल्पनया शक्तिजशक्तिमूललाक्षणिकशब्दान्तरप्रयोगोपपत्तेः शब्दा-न्तरशक्तिकल्पनस्याशक्यत्वात् । एकस्यार्थस्य वाच्ये शक्तिकल्पनया तदविना-भूतार्थान्तरप्रयोगोपपत्तेरन्यत्र शक्तिकल्पनस्याशक्यत्वात् । प्रतिगृह्णातिमात्र-बाधेन चाश्वप्रतिग्रहेष्टिवाक्योपपत्तेर्बहुवाधकल्पनस्याशक्यत्वात् (अ. ३, पा. ४) । उच्चैः ऋचा क्रियते इति करोतेः विनियोगवाचित्वेनोत्पत्तिस्वरसविध्य-शक्तत्वात् (अ. ३, पा ३, अधि. ९) । परशाखाविहितस्य च मूलनिश्च-यात् प्राक् (अ ३, पा. ३) अश्रद्धेयत्वेनाननुष्ठेयत्वात् । अनारभ्याधीतस्य च विकृतिप्रकरणावगतविकृत्यन्वयनिराकांक्षीकृतस्य प्रकृत्यन्वयकल्पनाशक्तेः (अ. ३, पा. ६, अधि. १)। प्रयोगवचनस्य चोदकापेक्षत्वेन तद्विरुद्धार्थविध्य-शक्तत्वात् । प्रयोगसमवायिमन्त्रक्रमविकल्पितक्रमविधायिश्रुतिविहितेन क्रमेण प्रयोगवचनक्रमाकांक्षायां (अ. ५, पा. १, अधि. २) निवृत्तायां ब्राह्मणक्रमस्य क्रमविधायिश्रुतिकल्पनाशक्तेः । स्वरूपसमवायांतरंगद्रव्यसामान्ययुक्तसुसदृश-प्रकृतिलाभसंभवे शब्दमात्रसमवायिबहिरङ्गदेवतासामान्ययुक्तस्य कर्मणः मन्द-सदृशत्वेन यदि सुसदृशमन्यल्लभ्यते न तत्र मन्दसदृशं ग्राह्यमितिन्यायेन प्रकृतित्वकल्पनाऽशक्तेः (अ. ८, पा. ९, अ. ६, पा. ५) ।

पूर्वाम्नातकर्मतन्त्रप्रवृत्त्या च प्रसङ्गलभ्योपकारस्य पश्चादाम्नातस्य कर्मणः स्वकीयमन्त्रप्रवर्तकत्वापत्तेः । मुख्येऽर्थे मन्त्रविनियोजकलैंगिकश्रुतिकल्पनेन मन्त्राकांक्षायां निवृत्तायां गौणार्थे विनियोजकश्रुतिकल्पनाशक्तेः (अ. २, पा. १

अ ८)। संनिकृष्टया प्रत्यक्षश्रुत्या भाव्याकांक्षायां निवृत्तायां पदश्रुतेः तत्समर्पकत्वाशक्तेः। सर्वेष्वेतेषु अप्राप्तबाधोऽनुसंधेयः। श्रुतिलिंगादिषूक्तलक्षणोऽप्राप्तबाधः। अनुमानादिषु तु मन्थरगामित्वमूलोऽप्राप्तबाध इति विवेकः।

प्राप्तबाधो यथा सप्तदशानुब्रूहीति वैश्यस्तोमविहितेन वैश्यनिमित्तकेन (अ. ५, पा. ३) नित्यस्य सामिधेनीपाञ्चदश्यस्य बाधः। एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्येति विहितेन पुरुषार्थेन एकविंशत्यादिना नित्यनैमित्तिकयोः पाञ्चदश्यसाप्तदश्ययोः बाधः। सर्वदक्षिण्या (अ. ६, पा. ५, अंतिमं) दक्षिण्यनिमित्तभूतप्रतिहर्तृजातपाठादपौर्वापर्यात् नैमित्तिकपौर्वापर्येण विरोधपरेण पूर्वस्य बाधः। वैकृतेन शरमयं बर्हिर्भवतीत्यादिना विहितेन शरादिना प्रकृतस्य बर्हिषो बाधः (अ. १०, पा. १, अधि. १)। एवं द्वारलोपेन पर्युदासेन च कृष्णलादिषु (अ. १०, पा. १) अवघातादिधर्मस्य, पितृयज्ञादिषु वरुणादेः वैकृतस्य बाधः। उच्चैर्निगदेन इति विहितेन परसम्बोधनार्थतया सप्रयोजनेन उच्चैस्त्वेन उपांशु यजुषेति विहितस्य उपांशुत्वस्य (अ. २, पा. १) निगदेषु बाधः। पञ्चदशरात्रे ऐन्द्रीसुब्रह्मण्यप्रवर्तकेन भूयसा ज्योतिरादिना आग्नेयीसुब्रह्मण्यप्रवर्तकस्याल्पस्य अग्निष्टुत्कर्मणो बाधः (अ. ७, पा. १)। विशेषविहितेन पदादिना सामान्यविहितस्याहवनीयस्य बाधः। यावत्या वाचा कामयते तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात् मन्द्रं प्रणीतायां मन्द्रतरमातिथ्यायामित्यादिना विहितेन स्वरेण अन्यत्र निरवकाशेन यत्किंचित् प्राचीनमग्नीषोमीयात् उपांशु चरन्ति इति अग्नीषोमीयप्राग्भाविशेषोपदार्थो (?) द्विर्विहितस्योपांशुत्वस्य दीक्षणीयादीनामंगेष्वन्येषु सौमिकेषु च (अ. ७, पा. १,) (७८) सावकाशस्य बाधः। अवमाहेन विष्णुप्रधानेन निर्वपणेन अग्निहोत्रहविषि आहनीयं निर्वपति इत्यंगभूतायाः (अ. १०) अग्निहोत्रहवण्याः(हविषा) बाधः। य इष्टयादिवाक्यगतेन (अ. ११, पा. १) प्रधानधर्मेण श्रुतायाः पूर्वकालत्वेन अंगधर्मस्य दीक्षणीयादिपर्वकालत्वस्य बाधः। इत्येवं दशविधः प्राप्तबाधः। एतेषु प्रागुक्तलक्षणानुसारेण विषयसंकोचोऽनुसंधेयः।

एवञ्च जगद्विषयत्वेन नाप्राप्तबाधः संभवति । प्रत्यक्षादिना जगज्ज्ञानानन्तरमेव त्वया श्रौतनिषेधप्रवृत्त्यङ्गीकारात् । प्राप्तबाधस्तु संभवेत् । स च न जगन्मिथ्यात्वापादकः । तेन विधिनिषेधप्रमाणयोर्भिन्नविषयत्वस्य लाभात् । सामान्यशास्त्रेण विशेषेण ब्रह्मेतरसर्वविषयतया प्रवृत्तस्य निषेधशास्त्रस्य यस्मिन् द्यौरित्यादि विशेषशास्त्रप्रतिपन्नवियदादिप्रपंचेतरप्रातिभासिकजगद्विषयत्वेन वा यत्र यदवच्छिन्ने यदुपहिते वा ब्रह्मचैतन्ये विशेषशास्त्रेण जगत् प्रतिपन्नं तदवच्छिन्ने तदुपहिते वा तच्चैतन्ये तन्निषेधविषयस्वीकारायोगाच्च । किञ्च व्यवस्थित एव निषेधस्त्वया अभ्युपगन्तव्यः । अविशेषेण सकलनिषेधेऽभावरूपापहतपाप्मत्वादिधर्माणामपि निषेधापत्त्या अभावाभावस्य भावत्वनियमेन ब्रह्मणः पाप्मत्वादिसंबंधापातात् । किञ्च श्रुत्यैव स्वाभिप्रेतार्थस्य वर्णने तस्यैवार्थस्य संग्रहो युक्तः । न तु पुरुषोत्प्रेक्षितस्य यस्य कस्यचिदर्थस्य । 'नहि जीवतः कवेरभिप्रायो वर्णनीयः' इति न्यायात् । अत एव उग्रं वचः इत्यादिशब्दस्य श्रौतस्य अशनायापिपासे ह वा उग्रंवचः इत्यादिश्रुत्युक्त एवार्थः सर्वैरप्युपास्यते । तथा च नेहनानास्ति किञ्चन एकमेवाद्वितीयम् इत्यादिनिषेधश्रुतिषु किञ्चन अद्वितीयादिपदानामनिर्धारितार्थानां निर्धारितार्थत्वसिध्यर्थं तन्निर्धारकश्रुत्यन्तरगवेषणायां यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्, वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्, तस्माद्धान्यन्न परं (रः) किञ्चनास । यद्वैतं न पश्यति, पश्यन्वै तं न पश्यति, नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते । अविनाशी वा, न तु तद्द्वितीयमस्ति । ततोऽन्यद्विभक्तं पश्येत् । न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" इत्यादिश्रुतय एव तन्निर्धारकश्रुतित्वेनाश्रयितुमुचिताः । विशेषश्रुतित्वात् । "मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय" इति भगवद्गीतावचनाद्युपबृंहणाच्च । तत्र हि तस्माद्धान्यन्न परः किञ्चनासेति ब्रह्मापेक्षया यत्परमुत्कृष्टं पूर्णं वा तस्यैव निषेधः प्रतीयते । न त्वतथाभूतस्य जगतः । तत्रैवापरमस्ति किञ्चित् किञ्चनासेति तस्य सत्त्ववर्णनात् । अन्यथा ब्रह्मेतरमात्रपरत्वे तत्रोभयत्र

परशब्दस्य भिन्नार्थत्वे, यस्मिन् परं नेतिवा तस्माद्धान्यन्नेतिवेत्युक्तौ, विवक्षितार्थलाभेन इतरपदवैयर्थ्यात् । मत्तः परमित्युपबृंहणानुसारेण परशब्दस्योत्कृष्टपरत्वौचित्यात् । यस्मात्परं नेति नञः पूर्वोत्तरपदाभ्यामपि देहलीदीपन्यायेन संबन्धाश्रयणस्य, यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चिदित्युत्तरवाक्याननुसारित्वेनायोगात् । परापरोभयब्रह्मेतरसर्वनिषेधपरत्वाश्रयणे तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति वाक्यशेषानुपपत्तेः । नहि घटस्यैवाभावे तस्य जलेन पूर्णत्वमुपपद्यते । यद्वैतन्न पश्यतीत्यत्र चानुवादानुरोधेन निषेधगतविशेषार्थकतुशब्दानुरोधेन च द्वितीयविशेषस्यैव निषेधो न तु द्वितीयशब्दार्थमात्रस्येति स्पष्टमेव ।

अयमत्र निर्गलितोऽर्थः । पश्यन्वैतन्न पश्यतीत्यत्र, तच्छब्दो ब्रह्मपर्यायः । तदिति महतो भूतस्य नामेति श्रुतेः । ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः, इत्यादिस्मृतयश्च । पश्यन्सदा सर्वद्रष्टा परमात्मेति यावत् । सङ्कोचकाभावात् । तुरीयं तत्सर्वदृक् सदा । यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिश्रुतेश्च । यद्वैतन्नपश्यति वैनं पश्यति वै, प्रणिधाने, सत्यपि न पश्यति चेत्यर्थः । तत्तात्पर्यातिशयज्ञापनार्था द्विरुक्तिः, नतु द्वितीयं नास्तीत्युत्तरत्र संबध्यते । सर्वज्ञेश्वरबुध्यविषयस्याभावादित्यर्थः । नचात्र व्यवहितान्वयो दोषः । सन्निधानापेक्षया आकांक्षायाः प्रबलत्वात् । नाप्यप्रसक्तप्रतिषेधः । तादृशस्य निषेध्यस्य प्रातिभासिकादिप्रपञ्चस्यास्मदादिबुध्या प्रसक्तिसंभवात् । ततः, ईश्वरादन्यद्विभक्तं परस्परविभक्तञ्च यद्वियदादिरूपं जगत् परब्रह्मभूतसर्वज्ञः पश्येत्, तदस्त्येव । सत्यमेवेति यावत् । सर्वज्ञेश्वरबुद्धिविषयस्य सत्यत्वादितिभावः । नन्वीश्वरबुद्धेर्भ्रमत्वात् तद्विषयत्वेन कथं वियदादेः सत्यत्वमित्यत आह । **नहीत्यादिना** । द्रष्टुः सर्वज्ञस्य दृष्टेर्वियदादिविषयकबुद्धेः विपरिलोपो बाधो न विद्यते कुतः ? अविनाशित्वात् । नित्यत्वादित्यर्थः । दोषजन्यज्ञानस्यैव भ्रमत्वेन, सर्वथा जन्यत्वाभावे, सुतरामीश्वरज्ञानस्य भ्रमत्वं नाशङ्कनीयमितिभावः । नचात्र द्रष्टुर्दृष्टेरिति सामानाधिकरण्यात् अद्रष्टृरूपा या दृष्टिस्तस्या विपरिलोपो न

विद्यत इत्यर्थः । न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येरितिवाक्यान्तरे वैयधिकरण्येन निर्देशदर्शनात् । परेणापि दृष्टिरित्यादिशब्दार्थेभ्यो दृष्टमन्त्रादिशब्दार्थानां भेदाभ्युपगमाच्च । न च विपरिलोपशब्दस्य नाशार्थकत्वमेव युक्तम् । तथासति, अविनाशित्वादितिहेतोः साध्याविशिष्ट्यप्रसङ्गात् । न च दृष्टेरविनाशित्वे द्रष्टुरविनाशित्वं हेतुरिति न साध्याविशिष्टयमिति युक्तम् । तथात्वे हेतोः वैयधिकरण्यप्रसङ्गात् अप्रयोजकत्वाच्च । तस्मादेतच्छ्रुतेः न पराभिप्रेतार्थः । किन्तूक्तरीत्यास्मदुक्त एवेति । पराभिप्रेतार्थपरत्वे च न तद्द्वितीयमस्तीत्येतावतैव परिपूर्णत्वेन, यद्वैतं न पश्यतीत्यादिवैयर्थ्यमिति । न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते, इत्यत्र यो निषेधो विशेषविषय इति परेणाप्यङ्गीकृतमिति न तत्र विवदितव्यम् ।

किञ्च सदेव सोम्य इदमग्र आसीदिति श्रुतावधारणेन सृष्टेः पूर्वं सच्छब्दार्थस्य सत्वं तदितरस्याभावः प्रतीयते । सोऽभावः तस्य न स्वरूपेण । तदैक्षत तत्तेजोऽसृजतेत्याद्युत्तरवाक्यप्रतिपन्नतेजोऽबन्नात्मकसृज्यप्रपञ्चकारणत्वेन तदा, सच्छब्दार्थस्यैव प्रकृतेः जीवानां तत्कर्मणां च विचित्राणां स्वरूपेण विद्यमानत्वात् । किन्तु आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषदिति श्रुत्यन्तरानुसारेण मिषत्त्वविशिष्टस्यैव तस्याभावः । स च तदा प्रकृत्यादीनां स्वरूपेण सत्त्वेऽपि सविशेषणे हीतिन्यायेन मिषत्त्वरूपविशेषणविरहेणाप्युपपन्न इति न तस्य स्वरूपेण सत्त्वापादक इत्यकामेनापि स्वीकार्यम् । अन्यथा नान्यत्किञ्चनेत्येतावता, नान्यादित्येतावतैव वा विवक्षितार्थसिद्धेः शेषवैयर्थ्यात् । नहि नान्यदित्युक्त्या वा न किञ्चनेत्युक्त्या वा अभिप्रेतं सच्छब्दार्थादितरस्यासत्त्वं न सिद्ध्यतीत्यस्ति । किञ्चनाग्र आसीत्सोम्येति तच्छ्रुत्युपात्तानां कालविशेषादीनां तदा सत्त्वेन व्याहतभाषित्वापत्त्या तेषां तन्निषेध्यत्वमनुपपन्नम् ।

किञ्चैवं सृष्टेः पूर्वं सच्छब्दार्थादितरस्य तद्वत् प्राधान्येन सत्त्वप्रसक्तौ, तन्निरासाय सच्छब्दार्थस्यैव स्वातन्त्र्येण तदावस्थानं नेतरस्येति ज्ञापनाय

तत्रैव श्रुतौ सावधारणस्य प्राधान्यवाच्येकशब्दस्योपादानं, अन्यथा तन्न स्यात् एवञ्च तदितरस्यासत्त्वमप्राधानत्वेन सिध्यतीत्येतच्छ्रुतिबलेन कथं तन्मिथ्यात्वं सिध्यतीति न जानीमः।

एकशब्दस्य प्राधान्यवाचित्वं सुप्रसिद्धमेवेति न तत्र विवदितव्यम्। तथा च तमो वा इदमेकमास। तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयातीतिश्रुति प्रतिपन्नतमःशब्दार्थभूतप्रकृतेः सत्वं, परशब्दापरनामकसच्छब्दार्थभूतपरब्रह्म-नियम्यत्वं च संगच्छते। इदंशब्दश्च येनाश्रुतमित्यादिपूर्ववाक्यप्रतिपन्नपरब्रह्मपरः न तु परीत्या सृज्यतेजोबन्नादिप्रपञ्चपरः। तस्य सच्छब्दार्थभूतब्रह्माभिन्नत्वे-नान्वयायोगात्। बाधायाः सामानाधिकरण्यमित्यस्य चान्यत्र निरस्तत्वात्। नचैवमद्वितीयशब्दस्य स्वसमानजातीयद्वितीयराहित्याद्यर्थकस्य सावधारणैक-शब्दोक्तार्थानुवादित्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्। एकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्राधान्या-पेक्षया स्वसमानजातीयद्वितीयराहित्यरूपाद्वितीयशब्दस्य भिन्नत्वेनानुवादित्व-प्रसङ्गपरिहारात्।

किञ्चाद्वितीयमित्यस्य पर्युदासवृत्त्या द्वितीयशब्दितप्रपञ्चवैलक्षण्य-मेवार्थः। नेतिनेतीति श्रुत्यनुसारात्।

तथाहि॥ द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तमित्यादिना प्रक्रान्तमूर्ता-मूर्तादिप्रपञ्चप्रकारार्थेन इतिशब्देनानूद्य ब्रह्मणस्तद्वैलक्षण्यं प्रतिपाद्यते। नचात्रेतिशब्दः इदंशब्दसमानार्थक इति वाच्यम्। तस्य प्रकारार्थकत्वमिव इदंशब्दसमानार्थकत्वाभावात्। तस्य प्रपञ्चमात्रपरत्वे नियामकाभावाच्च। सत्पदार्थभूतं ब्रह्मापि ब्रह्मभिन्नमित्यर्थपर्यवसाने विरोधप्रसङ्ग इतिवाच्यम्।

एतद्विरोधप्रसङ्गस्यैव नियामकतया द्वितीयशब्दस्य प्रपञ्चमात्रपरत्वा-श्रयणात्।

न विद्यते द्वितीयं यस्मिन्नितिबहुव्रीहिमङ्गीकृत्य प्रपञ्चमात्रनिषेधमङ्गी-कुर्वता परेणापि द्वितीयशब्दस्य ब्रह्मेतरद्वितीयपरत्वस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वाच्च। अन्यथा ब्रह्मणोऽपि स्वस्मिन्निद्ध(स्थित)त्वेन वियदादिप्रपञ्चवत् मिथ्यात्वप्रसङ्गात्।

एतेन सदेव सोम्य इदमग्र आसीदित्यत्रेदंशब्दस्य प्राक् वस्तुतः ब्रह्मपरत्वे, आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति कारणवाक्यान्तरानानुगुण्यं स्यात् । इदमिति नपुंसकस्य पुल्लिङ्गात्मशब्दसामानाधिकरण्यायोगेन तत्रेदंशब्दस्य वियदादिजगत्परत्वावश्यंभावादिति निरस्तम् ।

तत्रापि अयं चासौ एकश्चासाविति ऐकपद्याश्रयणेनानानुगुण्यासिद्धेः । एतेन ब्रह्म वा इदमग्रआसीदित्यादावपि इदंशब्दो व्याख्यातः । इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीत् । नैवेह किञ्चनाग्र आसीत्, असद्वा इदमग्र आसीदित्यादौ, इदंकिञ्चनशब्दयोः, अव्याकृतनामरूपप्रपञ्चपरत्वेन न तदनुरोधेनापि पराभिमतप्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धिः । नच कारणवाक्यत्वाविशेषेऽपि, एवमर्थवैरूप्यकृतं, जगदासीत् सद् ब्रह्म चासीदित्यर्थाश्रयणेन वाक्यभेदप्रसङ्गेनावधारणानुपपत्त्या चेदं जगत् सदेवासीत् ब्रह्मैवासीदिति सामानाधिकरण्येनान्वयस्य बाधितत्वेन च, इदंशब्दस्य प्रस्तुतब्रह्मपरताया दुर्वारत्वाच्च ।

एतावांस्तु विशेषः । कारणवाक्यत्वाविशेषेऽपि, क्वचित्कारणस्य कालविशेषसंबन्धो विधीयते । क्वचित्तु नामरूपात्मककार्यप्रपञ्चप्रागभावस्य कालविशेषसंबन्धो विधीयते ।

एवं केवलो निर्गुणश्चेति ब्रह्मनिर्विशेषत्वश्रुतिरपि, य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युरित्यादिश्रुत्यनुसारेणास्मदादिवदात्मत्वेन ब्रह्मणोऽपि पाप्मजरादिप्रसक्तौ तन्मात्रनिषेधिका नतुगुणशब्दितयावद्विशेषनिषेधिका । अत एवात्रैव श्रुतावुत्तरत्र सत्यकामः सत्यसंकल्प इति तस्यैवापहतपाप्मत्वनिर्वाहाय सत्यकामत्वादिरुक्तः । अत एव केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतौ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा, कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेतेति पूर्वत्र, एकत्वदेवत्वाद्यनेकविशेषान् विधाय पापादिरूपविशेषाभावमपि विधातुं, निर्गुणश्चेति समुच्चयार्थकचशब्दोपादानम् । अत एव यः सर्वज्ञः सर्वविदिति यस्य ज्ञानमयं तपः परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते, स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च एष नित्यो महिमा ब्रह्मणस्य धर्मावहं पापनुदं

भगेशम्, सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वादिगुणविशेषविधानम्।

अविनाशी वा अरेऽयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मेति श्रुत्यन्तरे तद्धर्माणां नित्यत्वविधानाच्च। नच अनुच्छित्तिः धर्मः यस्यासौ अनुच्छित्तिधर्मा इति ब्रह्मण एव तेन नित्यत्वमुच्यते। न तु तद्धर्माणामपीति वाच्यम्। अविनाशीत्यनेन पौनरुक्त्यात्। धर्मपदानर्थक्याच्च। तथाच न विद्यते उच्छित्तिः येषां ते अनुच्छित्तयः। अनुच्छित्तयः धर्माः यस्मिन् सः अनुच्छित्तिधर्मेति बहुव्रीहि-गर्भबहुव्रीहिरेवाश्रयणीयः। एवञ्च कथं तद्धर्माणामपि न नित्यत्वसिद्धिः। अत एव एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येत्युदाहृतश्रुतौ तन्महिम्नो नित्यत्व-वर्णनम्। न हि सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसत्यकामत्वादिव्यतिरेकेण तन्महिमा नाम कश्चिदस्ति। एवञ्च सत्यः सो अस्येत्युदाहृतश्रुतौ तन्महिम्नः सत्यत्ववर्णनं संगच्छते। तथा परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते इति श्रुतौ तच्छक्तेः तज्ज्ञान क्रियाणां च परेत्युक्तोत्कर्षवर्णनपूर्वकं स्वाभाविकत्ववर्णनं च संगच्छते।

एतेन निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरंजनम् इति तन्निष्कलत्व-निष्क्रियत्वश्रुतिरपि व्याख्याता। तेन अस्वाभाविकज्ञानक्रिययोरेव निषेधात्। किञ्च केवलो निर्गुणश्चेतिश्रुतेः न गुणसामान्याभावोऽर्थः। किन्तु विशिष्य-विहितेतरहेयनिषेध एवार्थः।

सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत्।

इतिन्यायात्। अत एव यदाहवनीये जुहोति इति शास्त्रस्य विशेषशास्त्रानुरोधेन पत्नीसंयाजादिहोमविशेषातिरिक्तविषयत्वेन संकोचाश्रयणम्। तादृशहेयगुणः वैषम्यनैर्घृण्यादिरूपः। अत एव पुण्येन पुण्यं लोकं नयति, पापेन पापमिति श्रुत्या 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्' इति सूत्रेण च ब्रह्मणः तद्राहित्य-प्रतिपादनम्। एतेन न तस्य कार्यं करणं च विद्यते इति श्रुत्या ब्रह्मणः कार्याभावप्रतिपादनम्, तदनुकूलव्यतिरेकेण प्रतिपादनं च समर्थितम्। तया प्रयोजनतदनुकूलकृत्योरेव निषेधात्। अत एव देवस्यैष स्वभावोऽयं

संगच्छते। तयोरीश्वरप्रवृत्तेः प्रयोजननिरपेक्ष(क)स्वाभाविकधर्मत्ववर्णनात्। एवं विभुं चिदानन्दस्वरूपमद्भुतम् इति, तद्रूपराहित्यावेदकश्रुतिरपि 'न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैन'मिति विशेषश्रुत्यनुसारेण चाक्षुषज्ञानविषयत्वार्हरूपनिषेधपरा, न तद्रूपमात्रनिषेधपरा। अन्यथा आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्, ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिंगलम् इत्यादितद्रूपविशेषप्रतिपादनपरा श्रुतिः न स्यात्। यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् इति तदव्यक्तत्वतदनन्तरूपत्वतमःपारवृत्तित्वाद्यावेदकश्रुतिश्च न स्यात्। यद्वा तद्रूपनिषेधो यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति तद्रूपानन्त्यप्रतिपादकविशेषश्रुत्यनुसारेण पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते। पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते इति परमेश्वरावताररूपपूर्णत्ववर्णनपरश्रुतिविशेषानुसारेण च अतथाविधरूपनिषेधपराऽवसीयते। अनन्तरूपमित्यस्य अनन्तस्वरूपमित्यर्थत्वे रूपपदानर्थक्येन अनन्तानि नाशरहितानि रूपाणि रामकृष्णाद्यवतारस्वरूपाणि यस्य तत् तथोक्तमिति अर्थविज्ञानात्। एतेन इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इति तद्रूपाणां मायिकत्ववर्णनात् मिथ्यात्वमिति शंका निरस्ता। तत्र मायाशब्दस्य तां यज्ञस्य मायया इत्यादाविव सामर्थ्यविशेषपरत्वेनाविरोधात्। अन्यथा यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति तद्रूपानन्त्यवर्णनविरोधात्। पूर्णमिदम् इति पूर्णत्ववर्णनविरोधाच्च। एतेन अस्थूलमनणु इत्यादिश्रुतिरपि व्याख्याता। अब्राह्मणमानयेत्यादौ नञिवयुक्तमन्यस्मिन् सदृशार्थे प्रतीतिं जनयतीति न्यायेन पर्युदासगत्या अब्राह्मणादिशब्दानां ब्राह्मणविलक्षणतत्सदृशक्षत्रियाद्यर्थवत् अस्थूलमिति श्रुतौ अस्थूलादिशब्दानां तथैव स्थूलादिविलक्षणतत्सदृशपरिमाणविशेषार्थत्वविज्ञानेन परिमाणमात्रराहित्यस्यातच्छ्रुत्यर्थत्वात्। अन्यथा महांतं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति, अणोरणीयान् महतो महीयान् आत्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायां (आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः) यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्, इत्यादिब्रह्म-

तच्छ्रुतेः उक्त
एतेन
श्रुतिरपि व्या
मत्वर्थीयाच्प्र
अगन्धवच्च
पश्यत्यचक्षुः
शीर्षा पुरुषः
विश्वतोमुखः,
मल्लोके सर्वम
घटनाय तत्र
वृत्त्याकारपरत्वे
ब्रह्मसाक्षात्कार
अस्नाविरं शु
उपचयविशरण
तद्वाचकशब्द
एवं स
सर्वाभिन्नत्वप्र
खल्विदं ब्रह्म
भण्यते, सर्वं
सर्वध्वंसकत्वस
चितम्। नहि
शालिपुरुषोत्प्रे
इति श्रुतिरपि
यमयति यमात्म

श्रुतिरपि व्याख्याता। तत्रापि शब्दादिमद्वैलक्षण्यस्य शब्दस्पर्शरूपरसशब्दानां मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तत्वमाश्रित्य तद्वद्भूतवैलक्षण्योक्तेः। अत एव तत्र अगन्धवच्च यत् इति मतुबन्तनिर्देशः। एवमपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः इत्यादिब्रह्मसाक्षात्कारनिषेधश्रुतीनामपि सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्, सहस्रशीर्षं देवं, सहस्राक्षं, विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः, सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्। सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति इत्यादितदाकारविशेषविधायकश्रुतिस्मृत्यविरोधघटनाय तत्रत्यापाणिपादादिशब्दानामतथाभूतास्मदादिसाधारणनियतप्रदेशवृत्त्याकारपरत्वं लक्षणया अंगीकृत्य तन्निषेधपरत्वमुपगन्तव्यमिति न तद्बलेनापि ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मिथ्यात्वसिद्धिः। अत एव सपर्यगात् शुक्रमकायमव्रणम् अस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्, अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितमिति श्रुत्योः उपचयविशरणरूपधर्मपुरस्कारेणैव तद्विग्रहं निषेद्धुं अकायमशरीरमिति तद्वाचकशब्दविशेषोपादानमिति सर्वमवदातम्।

एवं स एवेदं सर्वम्, आत्मैवेदं सर्वम्, ब्रह्मैवेदं सर्वम् इत्यादिब्रह्मणः सर्वाभिन्नत्वप्रतिपादकश्रुतीनामपि विश्वमेवेदं पुरुषः तद्विश्वमुपजीवति, सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत, यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भण्यते, सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः इत्यादिब्रह्मसर्वोपजीव्यत्वसर्वजनकत्वसर्वध्वंसकत्वसर्वपालकत्वाद्यावेदकश्रुतिस्मृत्यनुरोधेन तदुक्तार्थपरत्वाश्रयणमेवोचितम्। नहि श्रुत्यैव स्वयमेव स्वाभिप्रेतार्थवर्णने कृते तमर्थं परित्यज्य भ्रमप्रमादशालिपुरुषोत्प्रेक्षितार्थपरत्वस्वीकारो युज्यते। एतेन तत्त्वमसि अयमात्मा ब्रह्म इति श्रुतिरपि व्याख्याता। अन्यथा य आत्मनि तिष्ठन् य आत्मानमन्तरो यमयति यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरम्, प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं

किञ्चन वेद नान्तरम्, प्राज्ञेन आत्मना अन्वारूढः उत्सर्जद्याति, स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः इत्यादिषु जाग्रत्सुषुप्त्युत्क्रान्तिमुक्तिषु जीवेश्वर-भेदप्रतिपादनं न स्यात् । एतेन 'नान्तःप्रज्ञं नबहिःप्रज्ञं नप्रज्ञं नाप्रज्ञं न-प्रज्ञानघनं अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यम् अव्यपदेश्यम् ऐकात्म्य-प्रत्ययसारम् प्रपञ्चोपशमम् शिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' इति माण्डूक्य-श्रुतिरपि व्याख्याता । अत्रापि हि सोऽयमात्मा चतुष्पात् जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञ इत्यादिना परमात्मनो विश्वतैजसप्राज्ञा इति ये रूपविशेषाः प्रति-पादिताः, तद्वैलक्षण्यमेव तुरीयस्य उच्यते । नतु तुरीयस्य ज्ञानानन्दादिधर्म-निषेधः । उत्तरत्र तुरीयं तत् सर्वदृक् सदेति तुरीयस्य सर्वदा सर्वज्ञत्वस्य प्रतिपादनात् । नच त्वन्मते विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाणां चतुर्णां ब्रह्मविशेष-रूपतया अभिन्नत्वेन कथं वैलक्षण्यमिति वाच्यम् । तेषामभिन्नत्वेऽपि तत्तन्नियम्यजीवगतवैलक्षण्यमादाय तथा निर्देशोपपत्तेः । अत एव च अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय इत्यादौ अन्नमयादीनां पञ्चानामपि ब्रह्मत्वेन अन्यत्वान्तरत्वादिप्रतिपादनं तत्कोशापेक्षया इत्यभ्युपगम्यते । नप्रज्ञं नाप्रज्ञं नप्रज्ञानघनमितिवाक्यैः साक्षादेव जाग्रदाद्यवस्थास्थितजीववैलक्षण्यमेव प्रति-पाद्यते । अदृष्टाव्यवहार्याग्राह्याचिन्त्याव्यपदेश्यत्वादिनिषेधाश्च साकल्येन दृष्टत्वादिनिषेधपराः । पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति मेरोरूपं विपश्चितः इतिवत् । अलक्षणमिति तुरीये लक्षणनिषेधश्च विश्वादिषूक्तलक्षणनिषेधपर एव । अन्यथा नान्तःप्रज्ञमित्यादितुरीयस्य लक्षणकथनानुपपत्तिः । चतुर्णां ब्रह्मत्वेऽपि विशेषबलेन तत्तल्लक्षणानां प्रतिनियतलक्ष्यनिष्ठत्वं च उपपद्यते इति न काचिदनुपपत्तिः ।

प्रपञ्चोपशमम् इति अशेषोपशमशब्दार्थो नात्यन्ताभावः । अव्युत्पत्तेः । किन्तु ध्वंस एव । सर्वविघ्नोपशान्तये इत्यादौ तस्य तदर्थत्वसिद्धेः । प्रपञ्चोपशमत्वं च प्रपञ्चनाशकत्वमेव । प्रपञ्चमुपशमयतीति प्रपञ्चोपशमः । तमितितदर्थविज्ञानात् । नतु प्रपञ्चनाशत्वरूपत्वम् । अनाद्यनन्तस्य ब्रह्मणः

कदाचित् प्रतियोगिसाध्यनाशरूपत्वायोगात् । प्रपञ्चनाशस्य ब्रह्मरूपत्रैकालिकाभ्युपगमे च ज्ञानसाध्यत्वानुपपत्तेः । इष्यते च त्वया अविद्यातत्कार्यरूपप्रपञ्चनिवृत्तेः ज्ञानसाध्यत्वम् । नच तथापि ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चत्वसिद्धिरविकलेति वाच्यम् । प्रपञ्चशब्दस्य ब्रह्मेतरसर्वपरत्वे निवृत्तेरपि ज्ञानान्निवृत्त्यापत्त्या विरोधात् । ब्रह्मप्रपञ्चनिवृत्त्युभयान्यत्वेन सङ्कोचे च निवृत्तेः पारमार्थिकत्वे च तामादायैव ब्रह्मणः सविशेषत्वापत्तेः । मिथ्यात्वे च तस्यापि ज्ञाननिवर्त्यत्वावश्यंभावेन निवृत्त्यानन्त्यप्रसङ्गात् । तस्मात् प्रपञ्चशब्दस्य ब्रह्मेतरत् सर्वं नार्थः ।

एतेन शिवमद्वैतमित्यत्र अद्वैतपदमपि व्याख्यातम् । अद्वैतपदस्य अद्वितीयपदसमानार्थकत्वेन तद्व्याख्यानस्यैव एतद्व्याख्यानरूपत्वात् । तस्मात् ब्रह्मसप्रपंचत्वसगुणत्वसाकारत्वप्रतिपादकश्रुतीनां तन्निष्प्रपंचत्वनिर्गुणत्वनिराकारत्वावेदकश्रुतीनां च उक्तरीत्या भिन्नविषयत्वेन विरोधाभावात् । जगतः ब्रह्मगुणानां तदाकाराणां च बाध्यत्वरूपमपि सत्त्वं निष्प्रमाणकमिति सिद्धम् ।

एतेन दृश्यत्वाद्यनुमानेन ब्रह्मेतरसर्वमिथ्यात्वसिद्धिरिति परास्तम् । योग्यप्रपञ्चांशे सत्यत्वग्राहिक्लृप्तदोषरहितपरीक्षितस्वतःप्रमाणभूतप्रत्यक्षेण बाधितविषयतया दृश्यत्वादेः तन्मिथ्यात्वसाधकत्वायोगात् । प्रतिपन्नोपाधौ सर्वत्र प्रतिपत्तिविषयीभूतसकलसंबन्धेन स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपस्य त्वदभिमतस्य मिथ्यात्वस्य शुक्तिरूप्यादावभावेन साध्याप्रसिद्धेश्च । नहि त्वन्मते शुक्तेस्तदवच्छिन्नचैतन्यात्तदुपहितचैतन्याद्वा रजताद्यध्यासाधिष्ठानत्वेन स्वीकृतात्, अध्यस्तरजतादेस्त्रैकालिको निषेधोऽन्योऽस्ति । अन्यथापसिद्धान्तात् । शुक्तेस्तदवच्छिन्नस्य तदुपहितस्य चैतन्यस्य वा अध्यस्तरजताभावत्वस्वीकारात् । नहि तस्य त्रैकालिकत्वमस्ति ।

किञ्च शुक्तिगतविशेषदर्शनानन्तरं, नेदं रजतमितिबाधोदयानंतरं शुक्तिरेव रजतात्मना अभात्, इत्यनुव्यवसायेन तस्या एव रजताध्या-

साधिष्ठानत्वं युक्तम्। ननु तदवच्छिन्नस्य तदुपहितस्य वा चैतन्यस्य, मानाभावात्। अन्यथा शुक्त्याद्यवच्छिन्नस्य तदुपहितस्य वा चैतन्यस्य, अधिष्ठानत्ववत्, रजतावच्छिन्नस्य तदुपहितस्य वा चैतन्यस्य अध्यस्तत्वं किं नोपेयमिति दिक्॥ छ ॥

किञ्च तुर्यं तत्सर्वदृक् सदा, तस्य भासा सर्वमिद विभातीति श्रुति-पर्यालोचनया ब्रह्मेतरसर्वप्रपञ्चस्याप्यनाद्यनन्ततुरीयशब्दितब्रह्मदृग्विषयत्वमव-गम्यत इत्यविवादम्। तच्चैतन्यमजन्यत्वादेव दोषजन्यं नेत्यप्यविवादम्। तथाच दोषाजन्यज्ञानविषयत्वेन ब्रह्मेतरसर्वप्रपञ्चस्याप्यबाध्यत्वरूपं सत्यत्वं दुर्वारम्।

एतेन चिद्विषयत्वं दृश्यत्वमिति प्रत्यूढम्। चिद्विषयत्वस्योक्तरीत्या मिथ्यात्वव्याप्ततया, चरमवृत्तिवद्दोषाजन्यत्वेन, तादृशचैतन्यस्य प्रमात्वावश्य भावेन चरमवृत्तिविषयस्येव तद्विषयस्य सर्वप्रपञ्चस्याप्यबाध्यत्वरूपं सत्यत्वं दुर्वारम्। विमतं सत्यं दोषाजन्यज्ञानविषयत्वात् चरमवृत्तिविषयवदिति प्रतिरोधाच्च।

किञ्च चिद्विषयत्वस्य चित्येव व्यभिचारः। चितः चिद्विषयत्वाभावे तद्विषयकाज्ञानतज्ज्ञानानिवृत्तिप्रसङ्गेन तस्याः स्वविषयत्वावश्यंभावात्। ज्ञानाज्ञानयोरेव विरोधात्। नहि समानविषयत्वं विना ज्ञानाज्ञानयोर्वध्य-घातकभावरूपो विरोध उपपादयितुं शक्यः। नहि घटविषयकज्ञानेन पटा-ज्ञानस्य निवृत्तिः दृष्टचरी।

एतेन दृश्यत्वाद्यनुमानस्य सन् घट इति प्रत्यक्षेण बाधो न वक्तुं शक्यः। प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वेन त्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्त्वग्रहणे सामर्थ्याभावादिति निरस्तम्।

स्वकाले ह्यस्तितां गृह्णन् साक्षात्कारस्त्रिकालगम्।
प्रतिषेधं निरुन्धानो गृह्णात्येवात्यबाध्यताम्॥

इत्यस्मद्गुरुचरणोक्त्या वर्तमानकालसम्बन्धित्वेन घटादिग्राहिप्रत्यक्षस्य तत्र

सार्वकालिकनिषेधप्रतियोगित्वाभावग्राहित्वोपपत्तेः। जगत्सत्यत्वश्रुतिः प्रत्यक्षसिद्धसत्त्वानुवादिनीति वदता त्वयापि त्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्त्वस्य प्रत्यक्षविषयत्वस्वीकारात् । तस्मान्मिथ्यात्वे प्रमाणाभावात् विश्वं सत्यमिति स्थितम्।

किञ्च 'प्रभवः सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः।' कथमसतः सज्जायेत, ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्, तत्सत्यं, यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघम्, विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापश्च न प्रमिनन्ति व्रतं वाम्। कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः। असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्, नाभाव उपलब्धेः। वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्। इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रैरपि जगत्सत्यत्वं सिध्यति। नच सतामिति विनिश्चय इत्यत्र सतामित्येतत् न भावविशेषणम्, किन्तु सतामदुष्टमनसां सर्वभावानामितिनिश्चयः। तत्कथमित्यत आह प्रभवः सर्वभावानामित्यर्थविज्ञानात् इति वाच्यम्। सामानाधिकरण्येन अन्वयसम्भवे वैयधिकरण्येन तदाश्रयणायोगात्। माण्डूके स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता इति प्रपंचस्य स्वप्नमायासरूपतायाः मतान्तरत्वेन उक्तत्वेन तदुपक्रमे प्रभवः सर्वभावानां सतामित्यस्य श्रुतिमतत्वावश्यंभावेन सतामित्यनेनापि तदर्थप्रतिपादनस्यानतिप्रयोजनत्वाच्च। कथमसतः सज्जायेत इतिश्रुतौ कार्यस्य सत्त्वमंगीकृत्य तन्निर्वाहाय असतःकारणत्वनिषेधात् स्पष्टमेव जगत्सत्यत्वं प्रतीयते। नच ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यमित्यत्र तच्छब्देन प्रकृतं ब्रह्म परामृश्य तत्सत्यत्वमुच्यत इति वाच्यम्। इदं सर्वमिति सन्निहितेदंशब्दनिर्दिष्टजगत एव तेन परामर्शौचित्यात्। नच ऐतदात्म्यमिदं सर्वं सत्यम् इत्येतावतैव तत्सत्यत्वसिद्धेः पुनस्तत्पदेन तदुपादानं व्यर्थमिति वाच्यम्। ऐतदात्म्यं तदिदं सर्वमिति उद्देश्यसमर्पकत्वेन तच्छब्दस्यावैयर्थ्यात्। यद्वा इदं सर्वं ऐतदात्म्यम् इति सर्वं जगदुद्दिश्य प्रकृते तदात्मनियम्यत्वरूपमैतदात्म्यं विधीयते। पुनस्तच्छब्देन तदेव जगदुद्दिश्य तत्सत्यमिति सत्यत्वं विधीयत

इति न तद्वैयर्थ्यशंकावकाशः। नच 'यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम्' इतिलक्षणानुसारेण ऐतदात्म्यमित्यस्यैवोद्देश्यत्वमापतितमिति वाच्यम्। यच्छब्दयोगप्राथम्ययोः औत्सर्गिकत्वेनोद्देश्यत्वनियमाभावात्। तत्त्वमसि इत्यादावेव व्यभिचारात्। नच ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्, तत्सत्यम् इति विधेयद्वयाश्रयणे वाक्यभेदप्रसंग इति वाच्यम्। स य एषोऽणिमा स आत्मा तत्वमसि इत्यादाविव वाक्यभेदस्य सह्यत्वात्। अन्यथा तद्वृत्तयद्वृत्तादेर्वैयर्थ्यात्।

यद्वा तत्सत्यमित्यत्र तच्छब्देन ऐतदात्म्यम्, इदंसर्वशब्दितजगतः सत्यत्वे हेतूक्रियते। तत् तस्मात् एतदात्मनियम्यत्वात् इदं सर्वं जगत् सत्यमिति तदर्थः पर्यवस्यतीति।

नच यच्चिकेत सत्यमित् तन्न मोघम् इत्येतत् न जगत्सत्यत्वे मानम्। सत्यशब्दस्य प्रयोजनवत्त्वपरत्वात्, न मोघमिति वैयर्थ्यनिषेधानुरोधेन तथैव तदर्थस्य विज्ञातव्यत्वात्। मोघमन्नं विन्दते इत्यादौ मोघशब्दस्य निष्फले प्रयोगदर्शनात् इति वाच्यम्। तथासति प्रसिद्धार्थपरित्यागापत्तेः। न मोघमित्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेश्च। वैयर्थ्यनिषेधस्य साफल्य एव पर्यवसानात्। सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः इत्यत्रापि कामशब्दितेच्छायां सत्यत्वस्य काम्यमानार्थाबाधेनैवोपपादनीयत्वेन तत्रत्यसत्यशब्दस्यापि प्रयोजनार्थत्वासिद्धेश्च।

एतेन यज्जगत्, इदमर्थे इत् आदेशः। सत्यं पञ्चभूतात्मकं जगत् यच्चिकेत सत्यमित् न मोघम् सफलं, भोगादिसंभवात् इति तच्छ्रुत्यर्थ इति परास्तम्। प्रसिद्धार्थपरित्यागादेव॥ सत्त्यदात्मकत्वार्थकत्वस्य ...... त्यदादीनामः इत्यादिशास्त्रज्ञानाधीनज्ञानत्वेन विलम्बितोपस्थितिकत्वात्। अन्यथा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्यादिवाक्यस्थस्यापि सत्यशब्दस्य सत्यच्छब्दार्थकत्वमादाय तेन वाक्येन स एवेदं सर्वमित्यादिवाक्येनेव सत्यं ब्रह्मेति ब्रह्मणः पंचभूतात्मकत्वप्रतिपादनपरत्वप्रसंगः।

ननु विश्वं सत्यमिति श्रुतिः न विश्वसत्यत्वे प्रमाणम् । तथाहि हे मघवानौ विश्वं वृत्तं भवदर्थमस्मदनुष्ठितं सर्वं कर्म सत्यम्, सफलम्, युवयोर्व्रतम् आपश्चन चनशब्दः अप्यर्थः । आपः अबभिमानिन्यः देवता अपि प्रमिनन्ति जानन्ति सफलत्वेनेत्यर्थः, आचरन्ति इति वा । यत्ते वयं प्रमिनाम व्रतानि इतिवदितिचेन्न । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारेण सर्वस्यापि वेदस्य ब्रह्मपरत्व-मुपेयम् । तथाच विश्वं सत्यमित्यस्यायमर्थोऽवसीयते हे मघवानाविति भगद्रूपविशेषद्वयं प्रति संबोधनम् । युवयोः इत् इदं विश्वं सर्वं जगत् भगवत्कर्तृकं सर्वं जगदिति यावत् । सत्यम् अबाध्यम् । वां व्रतम् तत्सर्जनाद्यनुकूलव्यापारं अबभिमानिन्यो देवता अपि सत्यं प्रमिनन्ति ।

नच याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः इत्यनेन न जगत्सत्यत्वसिद्धिः । याथातथ्यशब्दस्य सत्ये अप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । 'यथार्थं तु यथातथम्' इति कोशकारप्रसिद्धेः यथार्थशब्दस्यानारोपितार्थ-परतायाः सुप्रसिद्धत्वात् । नच असत्यमप्रतिष्ठं ते इत्यत्र शून्यवादनिराकरण-मेव न मायिमतनिराकरणमिति वाच्यम् । असत्यमिति कण्ठत एव तन्निराकरणात् (मायिमतनिराकरणात्) नचोदाहृतश्रुतिस्मृतिसूत्राणि व्यावहारिकसत्यत्वपराण्येव नतु पारमार्थिकसत्त्वपराणीति युक्तम् । व्यावहारिकशब्दस्य त्वन्मते बाध्यविशेषार्थत्वेन बाध्यं अथच सत्यम् इत्यस्य 'अब्राह्मणो ब्राह्मणः' इतिवद्व्याहतत्वात् ।

एतेन 'नेह नानास्ति किंचन' इत्यादिना जगत्सत्यत्वनिषेधाय प्रत्यक्षादि-प्रमाणसिद्धसत्यत्वानुवादीन्युदाहृतप्रमाणानीति निरस्तम् । प्रमाणसिद्धसत्य-त्वस्य सर्वात्मना स्वरूपेण निषेधायोगात् । प्रत्यक्षादीनां क्लृप्तदोषाजन्यत्वेन तत्प्रमाणभावस्योत्पत्तिज्ञप्त्योः स्वतस्त्वेन च एतद्विषयमिथ्यात्वायोगेन तन्निषेध-श्रुतीनां तदविरोधेनैव (जगत्सत्यत्वाविरोधेनैव) वर्णनीयत्वात् । बहुधा-वर्णितत्वाच्च ।

किंच किं बहुना सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, सत्यकामः सत्यसंकल्पः, तुरीयं तत् सर्वदृक् सदा, तस्य भासा सर्वमिदं विभाति इत्यदिश्रुत्यर्थ-पर्यालोचनयापि जगत्सत्यत्वं दुर्वारम्। तत्र हि सत्यं ज्ञानमनन्तमिति विशेषणविशिष्टं ब्रह्म सत्यज्ञानात्मकमिति पर्यवसितम्। तुरीयं तत् सर्वदृक्-सदा इति, तस्य भासा सर्वमिदंविभाति, इतिश्रुतिभ्यां तस्य (ज्ञानस्य) सर्वविषयकत्वंतितम्। तथाच सर्वविषयकनित्यज्ञानस्य दोषाजन्यत्वेन त्वदभिमतचरमवृत्तिवत् विषयाबाधेनैव सत्यत्वमुपपादनीयम्। एवं काम-संकल्पयोरपीति जगत्सत्यत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहेति ॥

नच जगत्सत्यत्वावेदकश्रुतीनां प्रत्यक्षादिसिद्धसत्यत्वानुवादित्वेन न तत्र तात्पर्यमिति वाच्यम्। 'अहमस्मि' इति प्रत्यक्षसिद्धप्रत्यग्ब्रह्माभेदानु-वादितत्त्वमस्यादिश्रुतिवत् तत्सिद्धसत्त्वानुवादित्वेऽपि तदुपपतेः। अस्ति भाति प्रियं रूपम् इति वदता त्वयैव सदर्थस्य ब्रह्मरूपत्वोपगमात्। अहमर्थ-चैतन्यप्रवेशाभ्युपगमाच्च। अपूर्वताया इव फलादेरपि तात्पर्यलिंगत्वात्। नच ब्रह्मेतरसत्त्वप्रतिपादनस्य फलं न श्रूयते इति वाच्यम्। मोक्षस्यैव तत्फल-त्वोपगमात्। श्रुत्या जगति सत्यत्वे प्रतिपादिते तादृशजगत्कर्तृत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वलाभात्। तमेवं विद्वान् अमृत इह भवतीत्येवंशब्देन तथाविधेन तथाविधब्रह्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्ववर्णनात्। परेणापि ब्रह्म-सप्रपंचत्वावेदकवाक्यानां तद्गतविशेषप्रतिपादकानां निषेधज्ञानोपयोगितयैव तात्पर्यलिंगरूपस्य सफलत्वस्य वर्णनीयत्वाच्च ॥

यत्र त्रिसर्गो(ऽ)मृषा इत्यादिस्मृतावुदाहृतजगत्सत्यत्वावेदकप्रत्यक्षं श्रुत्या-द्यविरोधाय अमृषेतिपदविभागाश्रयणात्, आगमानुसारेण आनुमानिकमपि जगत्सत्यमिति सर्वमनाकुलम्। एवञ्च सत्यस्य जगतः कर्ता नृकेसरी इति सिद्धम् ॥ श्रीः ॥

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण विजयीन्द्राख्यभिक्षुणा ।
अकारि मध्वसिद्धान्तसारोद्धारः सतां मुदे ॥

मानानुवृत्तिमहितोत्तरसंनिवेशः
कक्ष्यासभातिगहनः कलिताखिलार्थः ।
विद्योतते विजययोगिवरप्रबन्धो
वाणीविलासगृहवच्चतुराननेड्यः ॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥